



IRODALOM
MŰÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

2020. április | 4. szám



Tartalomjegyzék

- 3 **Horváth Eve:** jön egy utasszállítógép és végül elviszi mind –; diplomadocus bőrdzsekiben (versek)
- 7 **Völgyi Anna:** Bye-bye, Sára! (regényrészlet)
- 12 **Terék Anna:** Sor (drámarészlet)

MODERNITÁS ÉS NEMZETI IDENTITÁS

- 17 **Kappanyos András:** Borsszem Jankó öröksége (tanulmány)
- 26 **Földes Györgyi:** Magyar „fajiság” és internacionalizmus (tanulmány)
- 39 **Szénási Zoltán:** Itt élned vagy halnod kell? (tanulmány)
- 51 **Rákai Orsolya:** „Hogy aztán mi ennek a népdolognak a veleje...” (tanulmány)
- 60 **Faragó Kornélia:** Avantgárd orientáció, többes identitás, nemzeti dimenzió (tanulmány)
- 72 **Patócs László:** Nemzeti identifikáció az *Egy regény regénye* transznacionális terében (tanulmány)
- 80 **Marko Čudić:** Ivo Andrić nemzeti és nyelvi identitása(i) az újabb délszláv és magyar kritikai recepció tükrében (tanulmány)
- 93 **Ternovác Dániel:** Nyelvi közösségek és modifikációs gyakorlatok (tanulmány)
- 114 **Herédi Károly:** Történeti reprezentációs modellek és nemzeti identitáskonceptiók a gyerekirodalomban (tanulmány)

A szám megjelenését a Szerb Köztársaság Művelődési és Tájékoztatási Minisztériuma, a Tartományi Művelődésügyi, Tömegtájékoztatási és Vallási Községi Titkárság, a Magyar Nemzeti Tanács, Újvidék Város Önkormányzata, a Bethlen Gábor Alap, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.



nka
Nemzeti Kulturális Alap




Град Нови Сад

A jelen folyóiratban szereplő tartalmak nem feltétlenül tükrözik a kiadványt támogató Újvidék Város Önkormányzatának hivatalos álláspontját.

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2020. április.
Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Virág Gábor. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.hid.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj belföldön 1400 dinár. Egyes szám ára 150, kettős szám ára 250 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 70 EUR – Készült a Magyar Szó Lapkiadó Kft. nyomdájában, Újvidéken. – YU ISSN 0350-9079

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat / Főszerkesztő Berényi Emőke. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940); 9. évf., 1. sz. (1945) – . – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

HORVÁTH EVE

jön egy utasszállító gép és végül elviszi mind –

*„Ez a rém, mely utánad fut, szebb, mint magad vagy, testvér.
Miért nem adod neki husod és csontod?”
(Nietzsche)*

tanulok vízen járni, azt mondtad, az vagy,
még mindig gyenge a hitem, süket karnagyként
lengetem pálcám, messziről tátog a kórus,
észre sem veszem a távozót. mi az a cser? feltámad
a szél, újra szőke vagyok, de lehetek ősz is, lobogok,
most egy kabaréban adok elő, csacsogok,
pezsgőt locsol rám egy koponya, parókámba köpök.
tetszett volna nem tetszeni! mondja egy
részeg fogas. vizslát, kalap, kabát! már legalább
az ötödik ledobott maszkomnál tartottam,
amikor jöttek a benzinkutak, az üres tankok,
szörnyen lestrapált kísértet ugrott elé a shopból,
borzasztó, ahogy a halottak élnek.

meglesnéd, s talán besúgnád jobbik részem,
ahogy már máskor is többet jelentettél,
nekem – rólam, mint amennyit elviselhetek
józanul. jól van. fejemen naplemente, pontosan
tudom, mi következik, védekezni nincs mód.
ideszögeztek. tombolát árusítanak, meg lehet

nyerni a szerveim, éhesek a testek, lábam
között holtfény. vizsgálnál, te is közlelő,
kíváncsiságod hatalmas, végtelenszínű
szerpentint köhögök fel, a négyfejű combizom
felnyerít, letörsz a térdkalácsomból, te is csak
emberevő vagy, látod.

most szépeket kellene mondanom neked, ami érdek
nélkül tetszik. vagy mert a szépség adhat csupán
társas jelleget. talán ez önteremtés, bildungsroman,
biologikus tánc. vagy a kötésben lévő elemek
cserebomlása? vonzások, viszontagságok. kedv, remények,
lila foltok. éjjel, barna szoba, egy idegen szája,
bojler lángja lobban épp.

leül a nap, mint egy kutya,
liheg a nyári este. félénken folytatódom.
fontolni valóm, ha volna, elvetném,
mint a magot, kisarjadhat alóla egy
behemót vagy fagót. fakocsikával
álmodtam, lehettem volna gyermek, de
angyali éjjelemet lidércálom szennyezte.

hangom vízcsap köpködése,
csőtörés volt. hazajön a szomszéd
autója, de a szomszéd hol van?
három nővér hajlong ablakom előtt,
csehovi tujáink, vagy jehova tanúi?
egy mokány férfi, hangja akár a mákony.
én vagyok a szomszédban.
lisztet hallgatok, teljes kiőrlésű
napomat szítálok, aki felejtetni akar,
felidéz.

az izmok mind kizöldülnek, a végtelenből
kihajt egy növény, lehelete van az éjszakának,
megstopolt zokniban utazom hozzád, ki
tudja, élsz-e még, vagy csak a villamoson
tört rám a pánikroham, amikor a bahnhofra
mentem, hogy mit keresek én itt, moha is
eszembe jutott, krisztián és kriszta, meg a
műszempillád, ahogy a lefolyó felé mászik,
hideg van itt baszod, régóta nem beszéltünk,
fájó részed vagyok, de szép, írtad a messengeren,
megzabolázhatatlan szöveg lehetnél, ha csak
szavakból állnál, de hús vagy, imádod a sört,
jó esetben beviszem a kávé, mire visszaalszol,
tangád alatt a csuklyás, fekete öl, a nők férfit
esznek, betömik, mint a krémest, maszatosak
lesznek, veszendő igazság, nyomorult taliga.

felszisszen a plafon, és arcom alól kibújik
a belepetézett én. megsokszorozódik,
én, te, ő, mi, ti, ők lesz. nem tudod, de
máris belekerültél a hálójába. hátrafordulunk,
hogy lássátok, hogyan látnak. szeretnél
a közelemben férkőzni, anélkül hogy
vállalni tudnád a tört részem. vágódjatok
hanyatt, néma geometriák. lusta túloldalak.
végre számotokra is világos leszek. már rég
elfelejtették, hány nézőpontból vagyok.

diplodocus bőrdzsekiben

(el kazovszkijnak)

mint óriási mérleg nyelve becsapódom
a purgatóriumi dűnékbe egy antik márványűrlény
dudorászik a leple alatt a posztamensén csupán
körvonalatok látok akár a sokdioptriás régi isten
madárlábnymok mint pogány rúnák a hóban
egy ferde pózna sikongat nyakán a holdidollal
elítélt vágyak kínzókamrája az emlékezetben
vasgolyósikolyok elnyújtott nyögések hallatszanak
több méter tömör falon át tudatkalodába zárt
eksztatikus szodomazo fétiskelléke a jel

(tigrismaszkit húz maga után az árnyék a csillogó sivatagban)

szárazföldön úszom egy helyben tempo giusto
merő horzsolás a csuklóm egy döglött hattyú
köszön át a túlpartról ünnepi panoptikumomban
hiány balettozik a felmeredő pengék élén
kaszás angyalok vágják át a saját torkukat
átoperált holnapról álmodik a torzó
tesztoszteronutcsák izmos combjai között
libikókazaj a semmi: onániája billegő is-is
éjjel hason kúszok a csillagfogaskeréken
hálószerűen lyuggatott szöveggel takarózom

(egy elhagyatott világítótoronyból les ki a belső állapot)

VÖLGYI ANNA

Bye-bye, Sára!

(Regényrészlet)

– Gyere velem könyvtárba – kérleltem Ellát, miután felvette a telefont.

– Milyen könyvtárba?

– A Szabó Ervinbe.

Semmi kedvem nem volt munka után a félig üres albérletben lógatni a lábam, ezért fűzőgettem Ellát, hogy kísérfen el a törzshelyemre.

– Menjünk – mondta Ella. – Amúgy is beszélünk kellene valamiről.

A levegőbe boksoltam. Alig vártam, hogy az ódon könyvek között lazuljunk. Mindig is olyan hatást gyakorolt rám a szikkadó lapok dohos szaga, mintha a hátamat egy tengerparton süttetve bekaptam volna pár macskagyökér-kapszulát, és felhajtottam volna rájuk fél üveg Chardonnay-t.

Szóval örültem, hogy Ella beadta a derekát, de ötletem sem volt, mit akar megvitatni. Furcsálltam a sejtelmességét. Múltkor hiába ígérte meg, végül nem aludt nálam, ezért egyedül szenvedtem végig az esti horrorfilm után rám törő parahullámokat, bár akkor sem értettem, Ella miért éjszakázott volna Újpalotán.

A héven a mellettünk futó egyhangú mezőgazdasági tájat néztem, meg az elmosódó tükörképfemet az ablakban, majd az Örsre érve egy népdalokat játszó fiatalember hegedűtokjába dobtam egy kétszázast. Végül az Astoriára metróztam, ahol egymás után zörögtek el mögöttem a 47-es villamosok, autók zaja lüktetett körülöttem, akár az érlökés.

Ella már az aluljáró kijáratánál várt, a hangzavart próbálta túlharsogni.

– Nem eszünk egy oreós McFlurryt? – kérdezte, amikor megtorpantam előtte.

Befordultunk a hívogató Astoria Mekibe, és besoroltunk az egyik pénztár felé kígyózó sorba.

Hét másodpercen belül kiszúrtam, hogy Ella arca egy kissé nyúzott, a szeme alatt pedig karikák feketéllenek. Sírt, nem aludt, másnapos?, agyaltam, miközben kikértük a kekszes műfagyijainkat, és olyan lendülettel vittek a fehérbe öltözött utcákon a lábaim, mintha a második otthonom felé baktattam volna éppen.

Hópelyhek kavargtak a levegőben. Már a múzeumkert behavazott hársfái csillogtak a látómezőm peremén, amikor Ella afelől érdeklődött, mit cipelek a vállamon lengedező szütyőben, így előhalásztam a puha fedeles Helikon-köteteket, amiket tegnap este dobtam az egyetemi jegyzeteim mellé. Ella kezébe nyomtam mindhármát, ő meg a címlapokat fürkészte egy ideig, és az oldalakat is átpörgette. Hangtalanul mozgott a szája, majd közölte, hogy nem hallott még egyikről sem. Szomorkásan csengtek a szavai, de ismét elbizonytalanodtam. Beleképzelem a rossz kedvet a hangjába, vagy csakugyan el van kenődve?

– Miért van nálad ennyi könyv? – tudakolta Ella őszinte kíváncsisággal, amikor már a Kálvinon, a könyvtár közvetlen közelében jártunk.

– Mert a hangulatomtól függ, melyiket olvasom.

Visszatuszkoltam a regényeket a táskámba, egy szemetesbe vágtam a McFlurry üres dobozát, aztán újra végigmértem Ellát. Lassan és tüzetesen, de továbbra is csak bizonytalanul forgattam a szemem.

A könyvtárban leadtam az olvasójegyet, és a magas, plafonig nyúló polcok között kerestünk Ellával egy csendes zugot. A kinti hideg után szinte égetett az épület melege, egy kicsit meg is nyomta a fejem. Aztán Ella táskás, űzött szemére siklott a tekintetem, és rákérdeztem, hogy bírja mostanság Robival. Erre a halovány letargia fájdalomra váltott az arcán.

– Nehezen – mondta Ella fátyolos hangon, és az ölébe ejtette lemondóan a kezét.

Megijesztett a válasz. Eddig, ha szóba hoztam Robit, Ella ímmel-ámmal, de mindig a védelmére kelt, párterápiát emlegetett, vagy azt, hogy Robi nem rossz ember, csak elragadják néha az érzelmei, én meg olyan tehetetlennek éreztem magam ilyenkor, hogy ordítani tudtam volna.

De Ella most nem vette Robit a pártfogásába. A könyvespolcokra meredt, és hallgatott. Tudtam, hogy habozik, túl jól ismertem a szeme villanását,

amikor az időt húzta. Hátradőlt. Először a homályos mennyezetre fordította a tekintetét, majd rám nézett, és feltolta a pulóvere ujját. Zöldeklila foltok éktelenkedtek az alkarján, a csuklója fel volt dagadva. Mereven tartotta a kezét, megremegett az alsó ajka, kétségbeesetten nézett rám. Annyira elviselhetetlennek tűnt ez a látvány, hogy a torkomra fagytak a szavak. A reszkető Ella szeme közé néztem, és felgyorsult szívvel annyit suttogtam:

– Még ma visszaköltöazol az albérletbe, és nem teszed be a lábad Robi házába többé.

Ella megrázta a fejét.

– Nem ilyen egyszerű. Azzal zsarol, ha elhagyom, begyógyszerezi magát.

Jobban járna úgy a világ, de nem mondtam ki hangosan. Ehelyett közelebb hajoltam Ellához, és megsimogattam a kezét.

– Hogy történt?

– Nem tudom pontosan – kezdte. – Ködös az egész. Annyi rémlik, hogy Robi részegen jött haza múlt éjjel, amikor már aludtam. Bemászott mellém az ágyba. Nyaggatni kezdett, én meg lelöktem magamról a kezét. Csak úgy dőlt belőle az alkoholszag. Fogalmam sincs, mi történt ezután. Mintha veszekedni kezdtünk volna... Rettenetes volt. Reggel, amikor tisztulni kezdett minden, vettem észre a... a foltokat.

Ella a bordájához nyúlt bal oldalt, és megrándult az arcéle.

– Ez iszonyatos – mondtam.

Máris azon agyaltam, hogyan intézzük Ella hazaköltözését. Kár, hogy túl sok holmija van, plusz attól félttem, talán nem akarja visszakapni a régi szobáját. Budaligetéről Újpalotára... Nem lesz sétagalopp visszarázódnia.

– Eddig miért nem mondtál semmit?

– Mert bonyolult. De adj két napot, és elintézek mindent.

– Kizárt – vágtam rá, miközben hallani véltem saját félelemmel átitatott hangom.

Nem akartam Ellát Robi közelében tudni fél másodpercig sem. És még büntudatom is támadt. Ahogy Ella elfelhősödött szemmel szorongatta előttem a karját, az összes apró-cseprő problémám iszonyúan nevetségesnek tűnt.

Hiába kérlelt, tényleg nem adtam Ellának egyetlen napot sem. Robi, hál' isten, a SPAR egyik üzleti konferenciáján töltötte a délutánt, így a könyvtárból azonnal Budaligetre buszoztunk, ahol fénysebességgel szórtuk bőrröndökbe Ella dizájnnerruháit, parfümjeit, tömött kozmetikai táskáit. Minden autó motorjának felbörgésére összerándultunk pakolás közben. Ekkor úgy éreztem, alig kapok levegőt, és félve gondoltam bele, mit élhetett át Ella.

– Képzeld azt, hogy minimalista vagy – mondtam a konyhában az elektromos tűzhely mellett állva, miközben Ella egyik pulóverébe bugyoláltam egy Herendi porcelántányért. – A minimalizmust választod a családon belüli erőszak helyett.

Ella sírásra görbülő szájjal bólogatott.

Miután végeztünk, a ház elé hordtuk a bőrröndöket, a szatyrokat, és taxit hívtunk. Ella várakozás közben elbúcsúzott a bőrkanaupétól, a shaggy szőnyegtől, a jacuzzitól meg az udvarban dúsan hajlongó platánoktól.

Amint beállt az autó a ház elé, telezsúfoltuk a csomagtartót, Ella pedig néhány, a hátsó ülésen duzzadó IKEA-s táska mellé préselődött be. Én az anyósülésre ültem, és elhadartam a címet.

Rettegéssel vegyes viharos gyűlölet lobogott bennem útközben. Vajon mit evett Ella Robin? Soha egy könyvet el nem olvasott, semmiről semmit nem gondolt, nem volt több egy agresszív ösztönlénynél.

A panel parkolójában kifizettük az utat, és felnyaláboltuk a táskaregeteget. Ugyan háromszor fordultunk, de szélsebesen berámoltuk Ella cuccait a szobájába.

Egy ideig csendben ültünk az ágyon, majd Ella váratlanul kifakadt.

– Itt annyira hideg van!

Érces, reményvesztett volt a hangja. A vállamhoz húztam a fejét néhány vigasztaló pillanat erejéig, majd tapintatosan magára hagytam, hogy ki-síra magából a sietős hazaköltözés megpróbáltatásait.

KISFIÚ PISZTOLLYAL (2003, OLAJ, VÁSZON,
80×100 CM)



TERÉK ANNA

Sor

(Részlet a *Csönd* című darabból)

Fiú

Kora reggel,
éhesen állsz be a sorba és fázol.
Júniusban hiába van meleg,
üres gyomorral a tűző napon
a két kezed megfagy.

Télen szakadt a cipőd és rövid már
a tavalyelőtti nadrág,
kilóg a bokád, nyalja a hideg
minduntalan.
A melledig csúszik a tél,
beléd markol és csak rázza,
rázza ki belőled a meleget.

Vannak öregek,
akik megengedik, hogy nekik dőlj.
Akkor kicsit könnyebb a sorban állás.

Érzed a kenyér illatát,
a pékség összes nyílásán
utat tör magának.
Markolja a hasadat.

Próbálom a sapkámat
minél mélyebbre húzni az arcomba,

ha apám a pékség felé jönne,
ne ismerjen fel.
Belül, a fejemben
a csontokon csorognak a könnyek,
anyám is készíti előre az arcát,
nem lehet megszokni a pofonokat.

Apám ahányszor észreveszi,
hogym ott állok sorban,
üvölt rám az utcán.
Mindenki látja, mindenki hallja,
de csak hátrébb lépnek,
nem csinálnak semmit.

Olyankor este úgy elveri anyámat,
hogym az nem tudja felemelni
se a szenesvödröt,
se magára húzni a takaróját.

Apa

Engem ne szégyenítsetek!
Találjátok fel magatokat,
ne kelljen a többi emberrel állni.
Rólam aztán ne pofázza senki,
hogym nincs mit itthon enni.
A faszomat kell sorban állni
egy háborúban.

Fiú

Egyszer egy öregember
meg akart védeni, a pékség előtt apámtól.
Együtt álltunk akkor már két órája sorban,
én nagyon fáztam,
az öregember még jobban,

hát mondta, dőljek neki nyugodtan,
legalább támasztjuk, melegítjük egymást.
És akkor meglátott apám,
és üvöltött,
hogy miért állok én sorba,
van otthon mit enni,
és szidta anyámat, hogy mocskos kurva,
mert a gyereket állítja be maga helyett a sorba,
és apám leheletének hagymaszaga volt.

Az öreg meg, gondolta, meg fog védeni,
mint egy bajtársat.
Apám ököllel ütött a fejére.
Folyt a végén az orrából a vér.
Az emberek meg álltak és nem csináltak semmit.
Mindenki tudta,
apám honnan jött vissza.

GOLYÓK

Az első golyó szakított szét mindent.
Az első golyó, ami kijött a csőből.
Apám ujjának egyetlen mozdulata.
Mi van egy golyó röppályájának a végén?
Mikor belecsapódik a testbe?

Ki kéne szedni
anyám szívéből a golyókat.
Annyi mindent vernek bele
a szívünkbe.
Ütik, verik, hasítják.
Ütik, verik, hasítják.
Kifolyik az oldalán a vér.

Még láttam a szemét.
A lövésre kinyitotta.
És kinyitottam én is a szájam,
de nem jött már ki belőle hang.
Mintha ennek a fájdalomnak
már nem tudtam volna hangot adni,
annyira mélyről jött,
szakadt fel a hasam aljából,
abból a pontból, ahol
az élet reménye lakott.
Elernyed a végén mindegyik test, hiába
tolják, húzzák, szakítják.
Tolják, húzzák, szakítják.
Felhorzsolja bőrünket a szél.

Végül úgyis a föld alá fektetnek
mindenkit.

Darabjaira bomlik minden,
ez az ócska test nem tart ki.
Törik, zúzzák, morzsolják.
Törik, zúzzák, morzsolják.
Szanaszét visz bennünket a szél.

KAPPANYOS ANDRÁS

Borsszem Jankó öröksége

1867 és 1868 a magyar történelem azon kegyelmi pillanatai közé tartozik, amikor a politikai elit felismerte és hatékonyan képviselte a nemzetként megnevezett politikai közösség valós érdekeit. Ezek az érdekek a gazdasági, társadalmi, technológiai és kulturális modernizáció irányába mutattak, amelynek motorja Nyugat-Európában mindenhol a saját felemelkedése érdekében munkálkodó városi polgárság volt. Magyarországon a rendelkezésre álló városi polgárok jelentős része nem volt magyar identitású vagy magyar ajkú, sőt sokan közülük teljes értékű polgárjogokkal sem rendelkeztek, így korlátozottan voltak alkalmasak rá, hogy a nemzet modernizálását előmozdító nemzeti polgárság válják belőlük. Ezzel együtt is minden más szóba jöhető társadalmi rétegnél több lehetőség rejtett bennük, főként mivel ez a felkínált szerep számukra is belátható előnyöket hordozott. Ha nem riadunk vissza némi leegyszerűsítéstől, fogalmazhatunk úgy, hogy a zsidó emancipáció a magyar modernség egyik kulcskérdésévé vált.

Az 1867. évi, mindössze két paragrafusból álló XVII. törvénycikk természetesen csak egy fontos lépcsőfok volt a korábban már megindult folyamatban, hiszen a negyvenes évektől kezdve a világias zsidóság körében tömeges volt az asszimilációs törekvés, egyebek mellett több önkéntes zsidó egyesület munkálkodott a magyar nyelv és kultúra kollektív elsajátításán (TÓTH 2005; 207–216).

Ehhez a folyamathoz azonban nemcsak az alanyoknak kellett megváltozniuk, hanem magának a nemzetfogalomnak is át kellett (volna) formálódnia. Az eredetközösség feltételezésén alapuló nemzetfogalom, amelyet például Kölcsey *Himnusza* használ (Bendegúznak vére), kizárja az asszimilációt, hiszen egy vérségi alapon meghatározott csoportba

nem lehet utólag bekerülni. Az a teljes jogú befogadást csak a hagyomány- és értékközösségen, tehát elsajátítható, szocializáció útján megszerezhető ismérveken alapuló nemzetfogalom teszi lehetővé (SZŰCS 1974; 23–41). Ez a százötven évvel ezelőtti igény a mai napig sem teljesült, a kulturális váltás mindmáig sem ment végbe teljesen, mint ezt naponta tapasztalhatjuk politikusi és újságírói megnyilatkozásokban vagy – különös töménységben – sportrendezvényeken.

Ennek a befejezetlen folyamatnak egyik fontos korai ágense és terméke Ágai Adolf és fő műve, a *Borsszem Jankó* című kormánypárti élclap. Az 1868-ban indult és hét évtizedet megélt folyóirat kezdettől kiállt a zsidó emancipáció mellett, de ennek módja meglehetősen ellentmondásos (vö. KOMLÓS 1936). A lapszámok alapvetően másként épültek fel, mint a 20. század vagy napjaink periodikái. A *Borsszem Jankó* elődeitől vette át és fejlesztette tovább azt a kommunikációs stratégiát, hogy azonosítható szerzők, illetve tematikus vagy műfaji rovatok helyett fiktív personák köré építette a terjedelem túlnyomó részét. Ezek az alakok hol szerzőként, hol levelezőként, hol tárcák, anekdoták, jelenetek szereplőiként bukkantak fel, és a kortárs magyar társadalom egy-egy jellegzetes típusát képviselték. Mokány Berci, a földbirtokos kurtanemes, Titán Laci, a nemzeti költőgéniusz, Mihaszna András, a rendőr, Lengenádfalvy Kotlik Zirzabella, az idősödő honleány, Bukovay Absentus, a korhely diák, Sanyaró Vendel, a mélabús köztisztviselő és még jó néhányan. A *Borsszem Jankó* tehát a társadalom számos más feszültségét és egyensúlyzavarát is tematizálta a zsidó emancipáció mellett, mégis feltűnő azoknak a fiktív alakoknak a viszonylagos sokasága, akiknek a zsidóság a legfőbb attribútumuk. Menákem Cziczeszbeiszer rabbi, Seifensteiner Salamon boltos, Börzevicy W. M. bankár (nyílt utalással Wahrmann Mórra), Wewresshegyh Dávid földbirtokos, az ügyeskedő Blau Kóbi, és a legfontosabb figura, a hazafias kispolgár Spitzig Iczig. Ágai és szerzőtársai különös gonddal dolgozták ki figuráik nyelvi reprezentációját: minden megnyilatkozás olyan gazdagon fel van szerelve a maga sajátos maníjaival, automatizmusaival és normasértéseivel, hogy a szereplőkre akár a nevek kiírása nélkül is ráismerhessen az olvasó. Ágaiban kétségkívül jelentős stilsztát, a heteroglosszia páratlan mesterét tisztelhetjük. A koncepció azonban távolról sem lett volna ilyen

sikeres, ha a nyelvi portrékat nem támogatják Jankó János, a kor legkiválóbb karikaturistájának rajzolt portréi (lásd még: BUZINKAY 1988).

Ezek az ábrázolások – a nyelviek is, de különösen a vizuálisak – mai szemmel nézve egyértelműen antiszemitának minősülnek. Ezt a benyomást enyhítheti, ha a *Borsszem Jankó* szövegeit és képeit a valóban antiszemita kortárs élclapok, például a *Bolond Istók*, vagy különösen a *Herkó Páter* brutálisan kirekesztő publikációival vetjük össze, vagy ha kitekintünk a nemzetközi szcénára, ahol például a londoni *Punch* rendszeresen majomként ábrázolta az íreket. De ha elvonatkoztatunk a kontextustól, a lap belső ellentmondásai akkor is szembetűnőek az asszimiláció kérdésében. 1882 júliusában, a tiszaezlári vérvád idején egy aláírás nélküli, 48 soros óda jelenik meg a lapban *A magyar zsidókhöz* címmel, amely a teljes beolvasásra szólít fel efféle sorokkal:

„Ha majd »hazáért« élni, halni tudtok,

Föloldatik az ahasvéri átok

És megszűnik a bús, sivár bolyongás —

A magyar nemzet a ti messiástok!” (15. évf. 28. szám [1882. július 9.], 2.)

Ugyanebben a lapszámban jelenik meg az *Asszimiláció* című karikatúra, amely díszmagyarba öltözött és bajuszt növesztett, de az antiszemitizmus által definiált összetéveszthetetlen, sztereotip testi jegyeket viselő zsidó férfiakat ábrázol, vagyis lényegében azt üzeni, hogy a beolvasás esélytelen – hiszen a kampós orron és a görbe lábon a leghazafiasabb érzelmek sem tudnak változtatni (15. évf. 28. szám [1882. július 9.], 10).

Ennek az ellentmondásnak az egyik megközelítése az asszimiláció teljes átélésében keresi a magyarázatot: az azonosulás eszerint olyan fokúvá vált, hogy az asszimiláns a többségi kultúra averzióit, így az antiszemitizmust is képes interiorizálni (VÖRÖS 2003). E kétségkívül gyakran tapasztalható mechanizmus mellett azt is szem előtt kell tartanunk, hogy míg a többi kisebbség például a népviselete alapján volt azonosítható a karikatúrákon, addig a zsidóság (s különösen az asszimilálódott zsidóság) identifikációja lényegében csak a sztereotip testi jegyek alapján volt lehetséges. Ez a furcsa szemiotikai keret úgyszólván logikailag zárja ki a filozsemita karikatúra lehetőségét: a „zsidóra” kizárólag a jellegzetes csúfsága révén van módunk ráismerni.

Érdekes megfigyelni, hogy a karikatúrák csaknem kizárólag férfiarckokat és -testeket ábrázolnak: valójában a zsidó attribútumok csak férfi alanyban válnak abjektté. A ritkán ábrázolt zsidó nő (mint a fent említett *Assimiláció* című rajzon), ha nem is szép, mindenesetre egzotikus és meghódítható (meghódítandó) idegenségét csak a szokottnál nagyobb, de még nem groteszk orr és a sűrű szemöldök jelzi, ami egy más kontextusban akár spanyol donnára is utalhatna. A megkülönböztetés mélyen patriarchális antropológiai alapjait le sem lehetne tagadni: ahol a férfi elpusztítandó ellenség, ott a nő potenciális zsákmány.

Az esélyt sem adó vizuális ábrázoláshoz hasonló jelenség a nyelvi reprezentációban is megfigyelhető: úgyszólván minden nemzetiségi (vagy más kisebbségi) csoportnak kétféle megnevezése létezik, amelyek párba állíthatók egymással: egy semleges, többnyire az önmegnevezéssel azonos, és egy pejoratív, azaz kirekesztő, idegenként megbélyegző, vagy legalábbis lekicsinylő: román – oláh; szlovák – tót; szerb – rác; roma – cigány. A zsidók esetében azonban a két terminus azonos, így a használatából nem lehet teljesen kiküszöbölni a kirekesztés konnotációját. Ezt a nyelvi keretet igyekszik meghaladni az egyre elterjedtebb idézőjeles forma (SCHEIN–SZŰCS 2013), illetve a György Péter által bevezetett „nem zsidó zsidó” kifejezés (GYÖRGY 2012). Ezen felül azt az evidenciát is figyelembe kell vennünk, hogy az asszimiláció támogatása, bár harcban áll az asszimilációt ellenző antiszemitizmussal, mégsem azonos a filoszemitizmussal. A *Borsszem Jankó* voltaképpen szintén a zsidó kulturális örökség eltüntetését kívánja, csak éppen nem kirekesztés, hanem befogadás révén. Ennélfogva nemcsak az asszimilációnak ellenálló zsidóban, hanem az asszimilánsban megmaradt zsidó vonásokban is ellenfelet lát (vö. KOMLÓS 1936), más kérdés, hogy rajzban a kulturális vonások kevésbé rögzíthetők, mint a sztereotip testi vonások.

A kisebbségek asszimilációjára irányuló szándék gyakran párosul modernizációs aspirációkkal, de bármilyen jóindulatú legyen is, valószínűleg sohasem lehet mentes az ellentmondásoktól. Ahogyan a 19. század utolsó harmadában egy magyarországi élclap szerepet vállalt a modern nemzet kialakítására irányuló törekvésekben, az érdekes párhuzamot mutat a tízes–húszas évek amerikai némafilmgyártásával, amely szintén

egy modern nemzet kialakítását célozta, azzal a különbséggel, hogy ott inkább a modernség technológiai és intézményi feltételei voltak adot-
tak, s az egységes nemzet képze és társadalmi-kulturális szövete, vagy-
is a hagyományközösség hiányzott. D. W. Griffith 1915-ös mesterműve,
A nemzet születése ezt elsősorban a feketék integrációja kapcsán élezte
ki. A polgárháború idején játszódó történet negatív hősei az északi had-
seregből elszabadult, állatias, fosztogató és erőszaktevő fekete katonák,
de velük szemben ott állnak a „jó négerek”, a lojális déli házicselédek,
akik önfeláldozóan védik fehér gazdáikat. Rendkívül árulkodó, hogy míg
a tömegjelenetekben számos valódi fekete statisztát láthatunk, a jelen-
tősebb szerepeket (gonoszakat és jókat egyaránt) befestett arcú fehér
színészek alakítják – ez sokat elmond az integráció valódi lehetőségeiről.
Ennél is jobb példa a bevándorlás tematizálása a tízes–húszas évek bör-
leszkjeiben. Az idegenség olykor csak a konfliktus alapja, mint Buster
Keaton 1922-es, *A nejem pereputtya* című filmjében, ahol egy angolul
mukkot sem tudó lengyel békebíró tévedésből összeadja Bustert egy
hárpíával, aki egy kisebb sérelem miatt rángatta őt a törvény elé. Chap-
lin 1917-es *Bevándorló* című filmjében viszont annak lehetünk tanúi,
amint Charlie és Edna, mint friss bevándorlók, egy étteremben tanulják
a helyes viselkedést. A némafilm tökéletesen alkalmas volt arra, hogy a
komikus szituációkban, szavak nélkül bemutassa, milyen illetlenség fent
hagyni a kalapot, vagy késsel lapátolni a főzeléket. A valódi friss beván-
dorlók pedig minden bizonnyal értettek a szóból, illetve a szót helyette-
sítő gesztusokból. A némafilm – éppen nyelvi semlegessége révén – így
válhatott az „olvasztótégely” fontos mechanizmusává, az asszimiláció
hatékony (noha továbbra is ellentmondásos) eszközévé; s ugyanezért
játszottak kulcsszerepet a *Borsszem Jankó*ban a karikatúrák.

A *Borsszem Jankó* humorából természetesen nem sokat értett volna a
magyarul rosszul tudó olvasó. A különböző szereplők normasértései (il-
letve alternatív normái) csak annak voltak érthetőek, aki birtokában volt
a sztenderd köznyelvnek, hiszen a normasértés felismeréséhez elenged-
hetetlen a norma biztos ismerete. Az élclap stratégiájának különösen
érdekes eleme, hogy nem mutat fel explicit normát: a szereplők között
nem vonultatja fel a tökéletesen asszimilálódott, modern és nemzeti

polgárt, hiszen ha volna ilyen, az a szatirikus perspektíva számára láthatatlanná válna, mivel egyáltalán nem volna vicces – és voltaképpen éppen ez a láthatatlanság az a virtuális cél, amelyet a lap az olvasói számára felkínál. A norma tehát implicit módon jelenik meg: aki biztonsággal érti a viccek többségét, rendelkezik az ehhez szükséges nyelvi kompetenciával, általános műveltséggel, aktuális tájékozottsággal és intelligenciával, az már jó úton van a vágyott láthatatlanság, a zsidóság bélyegétől való megszabadulás felé.

Másfél évszázad távolságából lehetetlen megítélni, hogy mekkora volt a *Borsszem Jankó* valódi jelentősége az asszimiláció inspirálásában és támogatásában. Ellentmondásossága ellenére a lapnak elvitathatatlan érdeme, hogy megnyitott és évtizedeken át fenntartott egy olyan diszkurzust, amelyben az asszimiláció nehézségeiről szabadon lehetett beszélni és gondolkodni, sőt akár a sztereotip „zsidónak” felrótt hiányosságokat is lehetett kritikusan tematizálni, miközben a valódi, militáns antiszemitizmus vádló, kirekesztő, dehumanizáló szólamát távol tartották. Ez az asszimilációpárti diszkurzus ikonográfiájában érintkezett az antiszemitizmussal, de annak a zsidóság eredendő gonoszságára, titkos romboló szándékára vonatkozó alapvető állításait sohasem osztotta. A szatíra éle mindenekelőtt a zsidó ügyetlenséget, specifikusan az alkalmazkodásban mutatott ügyetlenséget célozta, veszélytelennek és kissé szánalmasnak mutatta a tárgyát. Így a gyakorlatban alighanem a szatirikus reflexió terepére csatornázták az ösztönös xenofób érzelmek egy részét is, nem engedte őket politikai állásponttá merevedni, a gyűlöletet és gyanakvást atyáskodó lenézéssé konvertálta, s ezzel – legalábbis részben – kifogta a szelet a politikai antiszemitizmus vitorlájából. Mindennek az irodalmi jelentősége abban kereshető, hogy a *Nyugat* nagy nemzedékének tagjai ebben az asszimilációpárti diszkurzusban nevelkedtek, sőt jórészt már a szüleik is ebben szocializálódtak.

Az imént vázolt mechanizmus működését visszaigazolja az a tény, hogy 1920-ban, amikor a numerus clausus révén az asszimilációs ajánlat intézményes visszavonásának első komoly lépése megtörtént, az élclapok piacán új, radikálisabb szereplő jelent meg, Nagy Imre teremtménye, *Az Ojság*. A folyóirat az első szám alcímében „Liberális napilap”-ként nevez-

te meg magát, noha kéthetenként jelent meg, és ez egyben azt is jelzi, mennyire vehetjük komolyan a politikai hovatartozás meghatározását. Az alcím ugyanis minden számban más, az első hónapokban például „Palesztinai héber félhivatalos” vagy „A magyar árdrázsidók hivatalos lapja”, sőt egyszerűen „Sajtótermék” is szerepel. Ugyanígy viccelnek a kiadóhivatal címével (Pénzpiac tér; Poloska tér és Bolha utca sarok; Numerusz Klauzál tér stb.), a kiadás helyével (ami lehet Judapest, Zsüdapé, Jordánfalva, Blassejarmet stb.) vagy a szerkesztők fiktív neveivel (elég, ha Zsidrákosi Jenő nevét megemlítjük), s még az „évfolyam” helyett is „árfolyam” szerepel. Az *Ojság* diszkurzusa tehát voltaképpen anarchista: olyasféle stratégiát folytat, mint manapság a *Hírcsárda*, vagy a nemzetközi szcénnán a *Charlie Hebdo* – azzal a különbséggel, hogy Az *Ojság* célzottan a virtigli antiszemitizmus sematikus mintázatait hozza mozgásba és teszi nevetségessé. A sejtetésre, sanda inszINUÁCIÓRA építő kommunikációs stratégia elemei a legváratlanabb helyeken bukkannak fel, például amikor a Fővárosi Nagy Orrfeum műsorát ismertetik. A kezdetben ritka rajzos viccek között látványos a *Változatok a Zs húron* című alkotás, amely ugyanazt a sztereotíp zsidó férfitípust ábrázolja (ezúttal Spitzer Icigként megnevezve) nyolc különböző arckifejezéssel, nevetségessé téve a sejtetés felesleges aktusát (1. évf. 6. szám [1920. augusztus 28.], 2). Az elvárt reakció valami olyasmi volna: „igen, egy zsidó, sag schon”.

Az *Ojság* a 20. században már halványabbá váló *Borsszem Jankó* riválisává vált, és néhány évvel sikerült is túlélnie, csak 1939-ben hagyta abba működését. Ez egyben ennek a diszkurzustípusnak a minden bizonnyal végleges eltűnését jelentette. Az 1945-ben indult kommunista *Ludas Matyi* egyik első számában (nyilvánvalóan a holokauszt kulturális tapasztalatává válása előtt) még visszatér Az *Ojság* bizzarr humora, amikor arról adnak hírt, hogy Imrédy Béla 7/8 részét Berlinben letartóztatták, de a maradék 1/8-ot (amely nem volt árja) visszaküldték a pesti Chevra Kadisának (1. évf. 1. szám [1945. május 20.], 6). A következő vicc azonban egyértelműen jelzi a fókusz megváltozását: „– Uraságodat mindig Berényi-nek hívták? – Nem. Most magyarosítottam. – Braun, volt? – Nem. Baky” (1. évf. 1. szám [1945. május 20.], 10). Az identitást manipuláló műveletek tehát immár jellemzően nem a zsidó, hanem a dzsentri származ-

zás eltüntetésére irányulnak. A *Borsszem Jankó* által propagált láthatatlanná válás pedig – az államszocialista kultúrpolitika sajátosan lefojtott diszkurzusterétől támogatva – olyan remekül sikerült, hogy az eredethez kötött identitástudat reflexiója sokszor még a zárt ajtók mögötti családi beszélgetésekből is kiszorult, hogy néhol azután a rendszerváltás után, teljes nemzedékeket átugorva bukkanjon újra felszínre. Az asszimilációpárti támogató szatíra diszkurzusa azonban nem állítható helyre: ez a vicc örökre elromlott.

KIADÁSOK

Borsszem Jankó (1868–1936)

Az Ojság (1820–1939)

Ludas Matyi (1945–1992)

IRODALOM

BUZINKAY Géza (1983): *Borsszem Jankó és társai: magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében*. Budapest, Corvina

BUZINKAY Géza (1988): *Mokány Berczi és Spitzig Iczig, Göre Gábor mög a többiek: A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Budapest, Magvető

GYÖRGY Péter (2012): *Ádám helyett*. Magvető, Budapest

GYURGYÁK János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Osiris, Budapest

KOMLÓS Aladár (1936): Ágai Adolf zsidósága. *Múlt és jövő*, május, 131–134.

SCHEIN Gábor–SZÜCS Teri (szerk.) (2013): *„Zsidó” identitásképek a huszadik századi magyar irodalomban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest

SZÜCS Jenő (1974): *Nemzet és történelem*. Gondolat, Budapest

TÓTH Árpád (2005): *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. L'Harmattan, Budapest

VÖRÖS Kati (2003): *Judapesti Buleváron*. Média kutató

https://mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavas/02_judapesti_bulevaron

KÉPESLAP (2012, OLAJ, VÁSZON, 90×141 CM)



FÖLDES GYÖRGYI

Magyar „fajiság” és internacionalizmus

A magyar avantgárd látszólagos ellentmondásai

Jelen tanulmányom tárgya az a néhány voltaképpen sorozatnak is tekinthető cikk-kritika-tanulmány (Révai József, Boross F. László és Náray Miklós tollából), amelyek 1817-ben és 1918-ban jelentek meg a *Mában*, és a „fajiság”, illetve a megteremtendő „új fajiság” témáját taglalják.

Már a kifejezésre is felkaphatjuk a fejünket, hiszen egyáltalán a fajiság kérdésének felvetése is szembemenni látszik minden olyan manifesztummal, amelyet Kassák a tízes évek avantgárdjának két legfontosabb folyóiratában megfogalmazott. Már *A Tett Programjának* – amelyet, mint ismeretes, Kassák csak a 10. számban helyez el – 7. pontja is így szól: „Az új irodalom nem lehet faji vagy nemzeti öncél”; különös tekintettel kozmikus és végtelen aspirációjukra, vagyis arra, hogy „[a]z új irodalom témája a kozmosz teljessége!” (10. pont), „[a]z új irodalom hangja a magukra eszmélt erők éneke!” (11. pont), illetve „[a]z új irodalom glorifikált ideája a végtelenbe derült Ember!” (12. pont) (KASSÁK 1916a). *A Tett* nemzetközi számának beköszöntőjében (*Jelzés a világba*) pedig Kassák „vörös kiáltást” intéz a „magyar ugarról” (Ady-reminiscencia) a világ minden sarkába a (nagybetűs) Emberhez: „Néhány pesti legények vagyunk, akik nem hiszünk a csodában, és nem hiszünk a háború kozmikusságában sem, tudjuk az eszünket, s most nyitott szemmel elkiáltjuk a hangunkat Keletre, Nyugatra, Északra, Délre, ahol emberek laknak, akiknek vörös köszöntésüket idehallottuk” (KASSÁK 1916b).

A Tett és a korai *Ma* időszakát a világirodalmi projekt tekintetében vagy a nemzetköziség megvalósításának kérdését vizsgálva több szakaszra bonthatjuk. Az első *A Tetté*, a maga érdekes, látszólagos eklektizmu-

sával, amely a nyitószám nagy felfedezését, Apollinaire-től a *Saint-Merry muzsikusát* (APOLLINAIRE 1915) vagy később Marinettitől a *Csata. Súly + Szagot* (MARINETTI 1916) lazán összepárosítja az 1819-ben született Whitman költeményeivel (WHITMAN 1915, WHITMAN 1916) vagy a Remy de Gourmont-ról született nekrológgal (HARASZTI 1915). Ez az az időszak egyébként, amikor az internacionalitás-eszme motivikusan az utazással kapcsolódik össze, aminek oka persze számos korábbi világirodalmi minta (Cendrars: *A transzszibériai expressz*, Apollinaire: *Égőv*), amelyet előszeretettel fordítanak is az egyes számokba, s követik *A Tett*-ben is: Raith Tivadar: *Páris, Liège, Trencsén-Teplicz* (RAITH 1916) (Kassák később ugyanezt teszi *A ló meghalban*).

A Tett-ben eleinte érzékelhető egyfajta francia túlsúly, leginkább őket – vagyis háborús ellenfeleinket – fordítják és publikálják, olyanokat azonban, akik a kozmikumosság, a végtelenségbe törő vágyat vagy a (nagybetűvel írt) Emberré válás projektjét viszik színre (ilyen például René Arcostól az *Emberi út*) (ARCOS 1915). Tegyük hozzá, nemzetköziség ide vagy oda, a nemzetkarakterológiai gondolkodás azért nem áll messze *A Tett* csapatától: a Remy de Gourmont-ról szóló nekrológban Haraszi Zoltán határozottan kijelenti: „Amin a szláv elvérzik, ami mellett a német pepecsel, ott a francia esprit-vel segít magán” (HARASZTI 1915). Vagy Vajda Imre a *Fejlődés és pártprogram* című cikkben a német szociáldemokráciát azért siratja el, mert azt legyűrte az abból a német néplélekből származó sorstragédia, amelyet mi a *Faust*-ból ismerhetünk: Goethe hőse csak megjelenítője a „kutatásnak”, „a végtelen felé való törekvésnek és töprengésnek”, amely nem alkalmas az új világnézeti, az Embert célba vevő program megvalósítására (VAJDA 1915).

A Tett-korszak vége 1916-ban, nem sokkal az internacionális (15.) száma után következett be, amikor annak következményeképp a világháborús cenzúra betiltja a lapot a „hadviselés érdekeit veszélyeztető” tartalom miatt (az 1912/LXIII. törvény értelmében). A hatóság úgy ítélhette meg, hogy a folyóiratot Kassák egy nemzetközi pacifista hálózat részeként kezeli Romain Rolland, Hall Caine és Karl Liebknecht nevére hivatkozva, továbbá aggályosnak találhatta a Monarchiával ellenséges vagy semleges ország művészeinek – oroszok: Kandinszkij, Arcübasev, Kulbin; franciák:

Paul Fort, Duhamel; belga: Verhaeren, délszláv: Meštrović; angol: Shaw; olasz: Altomare –, illetve egy pacifista német aktivistának (Rubiner) a szerepeltetését (BALÁZS 2017). Az induló Mát emiatt a mérhetetlen óvatosság jellemzi nemzetközi szinten – különösen szépirodalmi művek megjelentetése tekintetében –, egy Verhaeren-nekrológon (*szerző nélkül* [GYÖRGY] 1917) kívül egy jó féléven keresztül minden hasonló vonatkozású szöveg megjelentetésétől tartózkodnak, majd utána is legfeljebb recenziókkal jelentkezik (Rilkéről, Baudelaire- és Verhaeren-fordításokról) (BOROSS F. 1917, GYÖRGY 1917). Kassák *Az izmusok történetében* azt írja, taktikai szempontból ez idő tájt amúgy is inkább igyekeztek a hangsúlyt áttenni a képzőművészetre (KASSÁK 1972; 198). Viszont ennek a második etapnak a végére kezd körvonalazódni az a nemzetközi network, amely aztán a későbbi éveket – kisebb kihagyásokkal – meghatározza: e pillanatban ez a hátsó borítólapon könyvajánlóként realizálódik, ott ugyanis előbb csupán kereskedelmi reklámokat, és saját kötetek ajánlóit hozzák le, de a III. évfolyamtól (1918) kezdve könyvlistát adnak, ahonnan a *Die Aktion* és a *Die Sturm* kínálatát ismertetik és terjesztik. (A *Die Aktion* az *Eine anthologie, Jüngste Tschechische Lyrik* című könyvet, illetve Gottfried Benn, Theodor Däubler, Franz Jung, Ferdinand Hardekopf, Carl Einstein, Alexander Herzen kötetait reklámozza, a *Der Sturm* pedig Herwarth Walden, August Stramm, Peter Braun, Adolf Korblauch, Hermann Essig könyveit).¹

A *Ma* indító számaiban tehát – nyilván a cenzúrától való fokozott félelem miatt – teljesen visszaesik a külföldi szövegek publikálása; igen sokáig egyik háborús féltől sem jelentetnek meg írásokat, nyilván a méltányosság jegyében. Feltűnő az is, hogy a magyar irodalomra (és kultúrára való) erősebb fókusz nemcsak az avantgárd körökön kívül eső kortársak (Ady, Babits, Kaffka, Móricz stb.) recenzálásában nyilvánul meg, hanem a magyar örökségük feltérképezésének szándékában is – egy olyan gesztussal, amely az avantgárdra jellemző hagyománytörés jegyében a kapcsolódás érzékeltetése mellett mindig utal a távolságtartásra is. Ezek közül most azonban csak egyetlen szövegcsoporthoz szeretném felhívni a figyelmet, Révai – mondjuk így – 1917-es „új fajiság”-írásaira, illetve más szerzők néhány hónapon belül közölt szövegeire, amelyek ezt az

újonnan előkerülő problematikát igyekeznek folytatni, pontosítani, kiszélesíteni.

A Rákosi-korszak későbbi kulturális minisztere, Révai József 19 évesen, rögtön az érettségi után, kezdő bankhivatalnokként kezd kritikákat írni a *Mába* – ezek azonban minden esetben túlmutatnak önmagukon, programot adnak (például Schöpflin Aladár könyvének bírálata egy ponton a normatív, célelvű, harcos avantgárd kritika kiáltványába fordul át, Révai Ibsen bemutatásának apropóján a csoport számára célul kitűzött avantgárd-szocialista irodalom és az új – a monumentalitás – esztétikájának mibenlétét fogalmazza meg stb.). 1917 júniusától mindössze öt hónapig, novemberig van a lapnál, aztán a Szabadulás csoport tagjaként hagyja el őket – ezen rövid időszakban minden egyes számban hosszú tanulmányt közölnek tőle (RÉVAI 1917a, 1917b, 1917c, 1917d, 1917e).

Fontos látnunk, hogy ezek még nem marxista írások a szó legszorosabb értelmében, bár szerzőjükön érezhető – sőt, be is vallja –, hogy hatással volt rá úgy a német filozófus olvasása, mint általában a marxista-szocialista eszmék: ahogy Bodnár György megfogalmazza, inkább kamaszos világhódító szándék, ambíció és lázadás jellemzi megnyilatkozásait. „Lázad. Lázad a társadalom ellen, az eszmék ellen, a fogalmak ellen”, s a *Ma* aktivista nézőpontját veszi át, amikor az olvasónak felmutatja, „az élet célja az akció és az akció öncél” (BODNÁR 1960; 141).

Ezen öt írása közül háromnak centrális témája a fajiság kérdése, fogalmának tisztázása és az új fajiság koncepciójának kidolgozása: a Schöpflin-, az Ady–Kassák- és a Babits-cikknek. Érdekes, hogy távozása után jó néhány hónapig még foglalkoztatja laptársait is az általa felvetett probléma, Náray Miklós Bartók Béla- (NÁRAY 1918) és Boross F. László (BOROSS 1918) Ady-tanulmányában (mindkettő 1918-as írás) ugyancsak nekifut a kérdésnek – utána a téma lekerül napirendről, minden bizonnyal a forradalmi lelkesedés terelte másfelé, internacionális, pontosabban csak látszólag internacionálisabb irányba, a munkatársak figyelmét.

Bár ezt más kontextusban fölösleges lenne hangsúlyozni, itt nem érdemtelen, hogy Révai zsidó családból származik – elképzelhető, hogy a fajiság kérdése azért volt ennyire fontos a számára, mert asszimilációs gesztusnak szánta –, s ebből a szempontból még az is meggondolandó,

hogy az avantgárd mozgalmon belül a későbbi Szabadulás csoportból mindenki az izraelita felekezethez tartozik, bár eltávolodtak a vallástól. (Az ezen kívül álló Rozványi Vilmosnak is van olyan verse, a *Csóktram-bulin rétor*, amely akár asszimilációs versként is interpretálható – konverziós költeményként is akár, csak szerzője nem a keresztény, hanem az Emberiség-vallásra tűnik áttérni. Szerzője a megtalált új hitet nem a szintén elavult kereszténységben, hanem az Ember-voltban véli megragadni – az avantgárd és ezen belül is minden bizonnyal az aktivizmus kollektív emberében: „Élet szíve, Ember!” A szöveg mindazonáltal egy ponton átfordul az erotika – mint az ember születésének alapvető feltételének – dicsőítésébe is (ROZVÁNYI 1915).

Visszatérve Révaira: Schöpflin Aladár könyvével (RÉVAI 1917b) kapcsolatban még egyszerűen csak elveti a „fajiság” kritériumát annak minden formájában – egyelőre újat sem vázol helyette. Előbb felidézi a nemzeti konzervativizmus támadásait a *Nyugat* ellen („A *Nyugat* felé ordították, hogy nem vagytok magyarok, meg hol a nemzeti és népies – vagy népies-nemzeti, hol itt a faji karakter, egyáltalán: hol van itt irodalom: aminek az a hivatása, hogy »a magyar nemzeti karaktert európai színvonalon bemutatassa«"); nehezményezi azonban, hogy a folyóirat stábjába úgy állt bele a vitába, hogy nem írta felül a szempontokat, inkább megfelelni próbált nekik, bizonyítani magyarságát, „törzsgyökösségét”, „fajiságát”, amitől óhajtott európaiságuk lokálissá szűkült. A fajiság helyett a magyar nyelven írás a magyarság ismérve Révai szerint, de e szinte Esterházyt megelőlegező gondolat hosszabb taglalásába azért nem megy bele, mert Schöpflin-kritikája másfelé kanyarodik: a kritikus könyvének előszavában felvetett vizsgálódási szempontot, az irodalom társadalmi gyökereinek feltárását szerinte túlságosan is Gyulait idéző módon érti Schöpflin (mármint: lokálisan), amikor elemzéseiben a magyar falusi és magyar városi életet, a magyar iskolát, a magyar típusokat stb. – Révai szerint mint „faji gyökereket” – különíti el, s e hozzáállást a „fajiságon való önkéntelen csüngésnek” minősíti. „Sehol valami nagy és egybefogó konkrétummá általánosítás, az összes irodalmak materiális egybeszerveződésének a fölismerése.”

Kassák, új fajiság, objektív líra című tanulmánya (RÉVAI 1917c) a következő számban jelenik meg, mutatva, hogy a fajiság kérdése komolyan

foglalkoztatja ezután. (És a két összehasonlított költő is, Ady és Kassák is, és tegyük hozzá – az előbbi munkásságához itt még ambivalensen viszonyul, de egész életében olyannyira nagy hatással lesz rá, hogy évtizedekkel később könyvet is ír róla.) Itt, a *Mában* megjelent cikkben Ady szerinte „egocentrikus” líráját veti össze az általa első objektív költőnek tartott Kassák munkásságával, illetve szembeállítja előbbi, a látszat ellenére még egyszerűen „faji” költészetét az avantgárd vezetőjének, „új fajiságával”. Ady ugyanis még csak megérezte, de nem képviselte az új fajiságot: ehelyett a régi folytatója, Arany és Gyulai kálvinista, konzervatív, passzív verseinek követője, „lírája is tiszta, nyugattal kevert dús kifejezője a magyar henye nekibúsulásának. A fajisága alföldi értelemben az, sőt pusztai, sőt ázsiai, sőt szlávval kevert bővérű fajiság.” Ennél talán érdekesebb az „új fajiság” terminus, amelyet Kassák költészetére alkalmaz: ennek szokásos közege a város és a proletár miliő, ennél is szűkebben Budapest mint az első iparváros (amelynek lakossága ráadásul inkább zsidó és sváb) és a parasztból lett munkás. Ugyanakkor érezhetően magyar költő, mondja Révai, fölösleges ezért Whitmanhez vagy Verhaerenhez mérni, magyarsága különbözik a Magyarország más vidékein megszőkötöttől. Új fajiság – kezdetben még érezhető volt benne az eredeti magyar paraszt jelleg, „agrárszociális íz”, de már tükrözi a proletárok szellemi együtt-tartozását is, ahová lassanként beleolvad. Kassák ezen lírikusok első, nem teljesen kifejlett hazai példánya tehát, de haladási iránya jó – s itt kapcsolódik össze lírájának objektivitása (a kollektív, az egész emberiséget magában foglaló, sőt, kozmikus Ember ideája) a fajiságkérdéssel: „...lassan egész objektív emberséggé termelődött, befogadó, objektív lírává. Az énje eltűnik, saját alakja nem gátolja a nézését: és így egészen szokatlan tág a látóköre” stb. (Igazán sajátossá teszi ezt az érvelést, hogy a nemzeti konzervativizmus által mintának tekintett Arany-lírárt tekinti e költészet elődjének, „komor vízióinak monumentalitását” egyes balladáinak; máshol, Babits-cikkében láthatjuk, hogy például a *Hídavatás* látomásos tömegjelenetére gondol elsősorban.)

(Itt azért annyit talán érdemes megjegyezni, hogy Révai kicsit tendenciózusan vázol Kassáknál ezen időszakban egy olyan fejlődési folyamatot, amely valójában, legalábbis úgy, nem létezik: fiktív világai valójában variá-

bilisak, tehát a tízes évek második felében is számos prózai és lírai szövege városban, munkás környezetben játszódik, de nem ritka a magyar faluba vagy a tanyavilágba helyezett cselekmény/tájkép/életkép sem. Viszont a népi világ, illetve a „magyar” „népiesség” ironikusan feltűnik György Mátyás verseiben is – például a Bartóknak dedikált *Legény gajdolban* –, illetve Komját Aladár *Katonadalok 1916-ban* című ciklusában a *Sorozás* című, népi kiszámolóra vagy ráolvasásra emlékeztető, illetve az *Eltűntek* című, népi bájolót vagy varázsmondókát variáló darabjában úgyszintén.)²

Már ezen Ady–Kassák-cikk nyitó bekezdése is utal arra, hogy Révai fajiség–újfajiség-konceptiójához az egyik inspirációt Babits *Magyar irodalom* című tanulmánya ihlette az *Irodalmi problémákban* (egyszerre fogódzót és támadási felületet nyújtva) (BABITS 1917). A már idézett írás ugyanis így kezdődik: „Elfogadom azt az okos megállapítást, hogy a fajiség a világirodalmi értéknek legfontosabb tényezője” – már itt Babitsot idézi, noha kissé egyszerűsítve annak megállapításait. Itt arra szolgál még az idézet, hogy leválassa az óhajtott fajiságjellemzőt a „lovassági kép-képzettől” meghatározott politikai fogalomról, a nemzeti konzervativizmus magyarságrepresentációjáról, a „volgai lovasról”, annak minden szokásos konnotációjával együtt (expliciten Rákosit emlegeti, de ezzel a képpel Beöthyre is utal egyszersmind).

Révai „fajiság”-írásainak sorában kronológiailag a harmadik (RÉVAI 1917e) viszont már maga a kritika Babits *Irodalmi problémák* című kötetéről (amelynek célkeresztjébe tehát leginkább a *Magyar irodalom* kerül). Tegyük hozzá, valójában csak részlegesen bírálja annak alaptételeit; megkérdőjelezhetetlen műveltsége miatt tiszteli Babitsot, de távolságot is tart tőle, aminek egyik oka nyilván a szerző és Kassák között lefolytatott programvita *A Tettben*, illetve hogy (részben ennek nyomán is) „irodalmi embernek”, vagyis az esztétizmus képviselőjének, illetve a tradíció által gúzsba kötött alkotónak tartja. Ennek szellemében a tanulmány első része arról szól, hogy – némileg villogtatva az idősebb pályatárs előtt korához képest egyébként tényleg lenyűgöző saját műveltségét is – az irodalom- és filozófiatörténetből kijelöli az avantgárd számára is elfogadható „klasszikus” örökséget, azt, amelynek a jelen horizontjából nézve van mondanivalója a számunkra.

A tanulmány második, a magyar irodalom világirodalmi helyzetéről értekező egysége érinti Babits azon tételét, miszerint „irodalmunk világirodalmi értéke nüanszaitól, színezésétől, faji karakterétől függ”. (Tegyük hozzá, Babits ennél kicsit bonyolultabbat állított, némileg dialektikusabb megállapítást tett, miszerint: „Egy irodalom értéke nemzeti különszínűségével egyenes, egy irodalmi jelenség világirodalmi értéke azonban avval fordított irányban van” – de ez mindegy is abban a tekintetben, hogy Révai aztán saját eszmefuttatásában elrugaszkodik a Babits-féle koncepciótól.) Megint lehasítja a politikai, nemzeti konzervatív (Beöthy-szerű) értelmezésről (mondván, náluk az csupán üres jelszó, „valami ázsiai megmaradás, valami lovas, íjas, pusztás, kanászos, konvencionális, bután kimondott szó”), de miközben hangsúlyozza, ő a nemzetet fogja fel fajiként, voltaképpen hasonlókat állít. Igaz, nem politikai törekvésként, hanem adottságként kezeli azt, ami a definíció egyes kifejezései alapján genetikainak tűnik, de hangsúlyozza a vegyes származást is (ebből a szempontból kicsit zavaros meghatározást ad) – többnyire pedig inkább mintha nemzetkarakterológiai fogalomként működne ez a fajiság.

„Pedig nemzeti irodalom: egyszerűen faji irodalom. Faj vagyunk, magyarok – és se büszkék nem lehetünk erre a véletlenségre, se törekednünk nem köll e tényre. Faj vagyunk: és mégis: keleti pofacsontokkal, »szalmatüzes« és szkeptikus, széles gesztusú, epikai hullámú, nagyfeneketkerítő, keveset akaró és még kevesebbet markoló karakterű. De ilyenek vagyunk, és ezer Nyugaton át és kétszáznegyven évig törökön és németen át és legújabbán: zsidókon át, sőt zsidókkal is ilyenek vagyunk. A képzeleteink a vérünktől függnnek, és így az irodalmunk is faji. Külön faji témakörre, »nemzeti« vonatkozásokra vadászni komikus és hasztalan hangsúlyozása annak, hogy kétszer kettő.” És itt mintha megint az „új fajiság” témája vetődne fel, ha nem is abban az értelemben, mint az előző tanulmányban, inkább így: egy új fajiságot, egy mai fajiságot kell konstatálnunk a magyar irodalomban: Révai most nem arról beszél, mint a Kassák-cikkben, hogy a városi költészetet az oda felköltöző parasztság alakítaná, hanem a zsidóságot jelöli meg definitív tényezőként, mert úgy olvad bele a magyarba, hogy szívósabb fajként meg is termékenyíti azt. Felvetődik a kérdés, hogy a Kassák képviselte új fajiság ennél előrébb van-e

egy kronológiai rendben (vagyis hogy a Babits-cikkben megállapítottak a modernnek tekinthető irodalom jelen állapotára utalnak Révai szerint, Kassák viszont eszerint az első képviselője lenne egy majdan megjelenő iránynak), vagy itt már a Szabadulás csoporttal való távozás ihlette ezt az újfajiság-konceptióverziót (a Babits-cikk a *Mában* november 15-én jelent meg, de Révai már előbb leadhatta a szerkesztőségben, ugyanis amikor ez a szám kijött, ők már elhagyták a folyóiratot). Visszatérve a cikkekre: Révai mondanivalója abban áll, hogy a zsidóság „egész otthon érzi magát az Arany és Vörösmarty hatalmas faji ereje által határolt irodalmunkban, amelynek faji volta beoltódik, íme, és átgyúródik, függőbb, megalkuvóbb, gazdagabb, ötletesebb, *európaibb* lesz” – majd utóbb azt is hozzáteszi, tágabb látókörű, vagyis mélyebb (abban az értelemben, hogy képes a befogadásra, a külső jelenségekre való reakciókra, illetve hogy tágabb témakörű). Ezt a cikket Révai szintén az Ady-problémával zárja, hasonló konklúzióval, mint egy hónappal azelőtt: Ady ebben az értelemben befejezője a Vörösmarty, Petőfi, Arany fémjelezte, régebbi értelmezésű faji költészetnek, nem tud túllátni a saját magyarságán, bár van füle az új líra hangjaira.

A tematikát folytató két cikk voltaképpen nem hoz nagyon újat a Révai-konceptióhoz képest, inkább azok folytatásainak, leágazásainak tekinthetők. A Bartók-különszámba szóló tanulmány, Náray Miklós munkája azt a feltevést folytatja (kicsit talán Révai Kassák-cikkének folytatásaképp), hogy a „parasztság” annak a legmarkánsabb tömegnek a részét képezi, ahonnan az avantgárd művészet kiindulhat vagy amelylyel egyáltalán közösséget tud vállalni – ezért értékeli magasra Bartók paraszti közegben végzett gyűjtéseit, és az abból táplálkozó modern zenéjét –, s azt külön értéként könyveli el, hogy ebbe a körbe Bartók nem csupán a magyarság, hanem más nemzetiségű közösségek (értsd pl. román) népdalait is beleértette. Bár őt is „a magyarrá levés nemzeti akarata dominálta”, ez nála „egészséges törekvésnek” minősül: „Magyarsága nem póz, nem idézet, nem jelvény, zenéjének belső értelme, hogy magyarnak érződik.” „Fajisága” és népiessége nem kiválik művészetéből, hanem úgy része, hogy beleolvad ebbe az egységbe, az integer egészhez tartozik (NÁRAY 1918).

A másik, Boross F. László cikke, az *Ady Endre és az új magyar líra* Ady fenti értékelését ismétli meg (talán nagyobb megértéssel és tisztelettel van az itt feltétlenül elismert költő felé), de az inkább a Schöpflin-cikk tanulságával számol (meg általában is a *Ma* aktivista és szintetikus irodalomprogramjával), amikor saját aktivista költői programjukat e magyarságfelfogáson túllépve fogalmazza meg, egyrészt a szubjektum szintjén, másrészt az emberiség mint a legszélesebben értett szociális közösség megvalósulása érdekében, amely az „akció” által kozmikussá válhat – viszont ő már nem bonyolódik semmilyen nemzetiségi-vallási-szociális csoport jelentőségének taglalásába, amely ezt a folyamatot kiválthatja, mert ezek a kategóriák is jelentőségüket veszítették számára: „[Ady f]ajisága nem közjogi, mellette verő pátoszban rikít, hanem a pózoktól és dogmáktól letisztult, spontán kvalitásközösség érzésébe hangsúlyozódik. A magyarság nála már nem éktelen, agresszív zászló és jelszópoézis, hanem pozitív karakterológia internacionális elhelyezkedési akarattal. De fajisága még túlságosan kidomborodó, hogysem nemzetközivé aktivizálódhasson.” Illetve (többek között): „Ezért (a fizikai életfeltételekkel nem ellenkező módon) le akarunk hámozni magunkról mindent, ami más egyéniség, vagy más egyéncsoport kvalitásának kényszerű vagy szándékos ismétlődése, mert minden ismétlődés a kivált akció kozmikus értékcsökkenését hozza [...]. Az emberekkel való minden közösségünket *tudatosan* akarjuk siettetni a lehetőségek maximuma felé. Szociális közösséget csak egyet ismerünk el: *minden ember közösségét* minden nem-emberrel szemben” (BOROSS F. 1918).

Összegzőképpen tehát kimondhatjuk: ha ezt egyfajta cikksorozatnak tekintjük, az újfajtság-gondolat fejlődéstörténetének egyes etapjainak, a végén mégiscsak ugyanahhoz a projekthez jutunk el, amit Kassák már a *Mesteremberekben* is – ennél kicsit rejtettebb formában – lefektetett („uj színeket keverünk és a tenger alá uj kábeleket huzunk / és megejtjük az érett, pártalan asszonyokat, hogy uj fajtát dajkáljon a föld / s örüljenek az uj költők, akik az uj idők uj arcát éneklék előttünk: / Rómában, Párisban, Moszkvában, Berlinben, Londonban és Budapesten”). Viszont az kétségtelen, hogy a fenti cikkek, tanulmányok, s közülük is főként Révai József szövegei azért ennek a gondolati útnak elég merész állomásait, sőt, kitérő hurkait alkotják.

IRODALOM

- APOLLINAIRE, Guillaume (1915): A Saint-Merry muzsikusa (ford. Raith Tivadar). *A Tett*, 1915. nov. 1., I. 1., 8–10.
- ARCOS, René (1915): Emberi út (ford. Franyó Zoltán). *A Tett*, 1915. dec. 1., I. 3., 46–47.
- BABITS Mihály (1917): Magyar irodalom. In Babits Mihály: *Irodalmi problémák*. Nyugat kiadása, Budapest, 5–95.
- BALÁZS Eszter (2017): Avantgárd és radikális háborúellenesség Magyarországon – A Tett (1915–1916). In BALÁZS Eszter, SASVÁRI Edit, SZEREDI Merse Pál (szerk.): *Művészet akcióban*. Kassák Lajos avantgárd folyóiratai A Tett-től a Dokumentumig. PIM–Kassák Múzeum, Budapest, 33–53.
- BODNÁR György (1960): Vázlatok Révai József pályaképéhez. *ItK*, 2., 141–159.
- BOROSS F. László (1918): Ady Endre és az új magyar líra. *Ma*, 1918. okt. 15., III. 10., 111–113.
- GYÖRGY Mátyás (1917): Baudelaire- és Verlaine-fordításokról. *Ma*, 1917. szept. 15., II. 11., 178.
- [GYÖRGY Mátyás] (1917): Verhaeren Emil. *Ma*, 1917. jan. 15., II. 3., 37.
- HARASZTI Zoltán (1915): Rémy [sic!] de Gourmont. (Meghalt 1915. november 1.) *A Tett*, 1915. nov. 1., I. 1., 13–14.
- KASSÁK Lajos (1916a): Program. *A Tett*, 1916. márc. 20., II. 10., 153–155.
- KASSÁK Lajos (1916b): Jelzés a világba. *A Tett*, 1916. aug. 1., II. 15., 277.
- KASSÁK Lajos (1972): *Az izmusok története*. Magvető, Budapest
- MARINETTI, F. T. (1916): Súly + Szag. *A Tett*, 1916. júl. 1., II. 15., 251–253.
- NÁRAY Miklós (1918): Bartók Béla. *Ma*, 1918. febr. 1., III. 2., 19–20, 24–25.
- RAITH Tivadar (1916): Páris, Liège, Trencsén-Teplicz. *A Tett*, 1916. jan. 5., II. 5., 80–82.
- RÉVAI József (1917a): Ibsen és a monumentális irodalom. *Ma*, 1917. jún. 15., II. 8., 126–129.
- RÉVAI József (1917b): Kritika (Schöppflin Aladár könyvéhez. Kritikai tanulmányok. A Nyugat kiadása, 1917). *Ma*, 1917. júl. 15., II. 9., 134–136.
- RÉVAI József (1917c): Készülő könyv elé. *Ma*, 1917. szept. 15., II. 11., 175–177.
- RÉVAI József (1917d): Kassák, új fajiság és objektív líra. *Ma*, 1917. okt. 15., II. 12., 192–193.
- RÉVAI József (1917e): Babits Mihály. Irodalmi problémák. *Ma*, 1917. nov. 15., III. 1., 6, 8–10, 12.
- ROZVÁNYI Vilmos (1915): Csóktrambulin rétor. *A Tett*, 1915. nov. 15., I. 2., 23–24.
- VAJDA Imre (1915): Fejlődés és pártprogram. *A Tett*, 1915. nov. 15., I. 2., 32–34.
- WHITMAN, Walt (1915): Könnycsok (ford. Halasi Andor). *A Tett*, 1915. dec. 20., I. 4., 62.
- WHITMAN, Walt (1916): Whitman Walt verseiből (ford. Szabadkai György). *A Tett*, 1916. márc. 20., II. 10., 163.

JEGYZETEK

¹ „...a *Ma* már első, magyarországi időszakában is gondosan ápolta a külföldi rokon mozgalmakkal való kapcsolatot, és ezért átvette két nagy társfolyóirat kiadványainak magyarországi terjesztését. Ez a két lap a *Die Aktion* és a *Der Sturm* volt. Könyveiket a *Ma* rendszeresen hirdette, propagálta, kiadóhivatalában, kiállításain, előadásain, matinén árusította, ugyanígy a *Der Sturm* levelezőlapjait, Picasso, Braque, Klee, Chagall, Kandinsky, Kokoschka, Léger, Juan Gris stb. műveinek reprodukcióit” (KASSÁK 1972; 205).

² „Csudarendes Péter
Jó lesz limnek-lomnak.

Nyomnélküli Gáspár
Jó lesz keréknyomnak!

Imádságos Mihály!
Rossebnek a szájon" stb.
(Komját Aladár: *Sorozás, a Katonadalok 1916-ban* című ciklusból).

HÁBORÚ (2018, OLAJ, VÁSZON, 71×50 CM)



SZÉNÁSI ZOLTÁN

Itt élned vagy halnod kell?

A nemzeti és az egyéni lét perspektívái Babits Mihály és Lendvai István vitájában

A kiegyezés után Magyarországon figyelemre méltó gazdasági, társadalmi és kulturális modernizáció bontakozott ki, a kedvező gazdasági mutatók, az iparosodás, az infrastruktúra fejlődése, az urbanizáció, az analfabetizmus csökkenése ellenére azonban jelentős társadalmi és politikai feszültségek (választójog kiterjesztése, nemzetiségi kérdés, földosztás, a kis- és középbirtokos nemesség elszegényedése stb.) is keletkeztek (ROMSICS 2018; 284–286). Ezt az ellentmondásoktól terhelt modernizációs folyamatot szakította meg, illetve fokozta a feszültségeket az első világháború kirobbanása, mely végül háborús összeomláshoz, kudarcot vallott forradalmakhoz és Magyarország trianoni feldarabolásához vezetett. Példátlan traumasorozat, melyet a kortársak különbözőképpen éltek meg, és különböző válaszokat adtak arra, hogy mi vezetett el idáig, kik a felelősek mindezért. Tanulmányomban Babits Mihály és a jobboldali radikális fajvédő Lendvai István vitáin keresztül két eltérő válaszlehetőséget kívánok felvázolni, melynek révén élesen mutatkozik meg a kulturális modernizációhoz és a nemzeti identitás kérdéséhez való eltérő viszonyuk is.

Közismert Babits következetes pacifizmusa, mely kirobbanásától kezdve elutasította a háborút. Az őszirózsás forradalom napjaiban lelkes támogatója volt a politikai változásoknak, és később is a demokratikus törekvések híve maradt. Mindez Babits részletesen dokumentált és több oldalról interpretált életrajza. Kevesebb ismeretünk van azonban Lendvai Istvánról, aki legutóbb a Kosztolányi által az *Új Nemzedék* folyóiratban szerkesztett *Pardon...* rovat szövegeinek kiadása kapcsán, melynek

egyik anonim szerzője volt, került irodalomtörténeti látókörbé (ARANY 2019). Lendvai István 1888-ban született Budapesten, német származású, eredeti családneve Lehner. A kalocsai érseki tanítóképzőben szerzett tanítói diplomát. Noha Lendvait elsősorban a sajtótörténetben mint jobboldali radikális újságíró, a 20. századi ideológiatörténetben pedig mint fajvédő politikust tartjuk számon, neki is voltak szépírói ambíciói. Rendszeresen jelentek meg írásai a katolikus *Élet* című folyóiratban, de 1914 és 1916 között több írása (verse, esszéje, kritikája) megjelent a *Nyugat*ban is. Témám szempontjából érdemes kiemelni háborúellenes esszéit. A *Nyugat* 1915. évi 8. számában jelent meg *Korrektúrák* című írása, mely a háború dicsőítésének és egyben a háborúban Isten akaratát látó Prohászka Ottokár püspöknek a kritikája (LENDVAI 1915). Lendvai utolsó írása a *Nyugat*ban 1916. februárjában jelent meg „*Roma non locuta*” címen, egy fiktív dialógus a reformátor Luther Mártonnal, s az ő szemszögén keresztül a katolikus egyház háborúhoz való viszonyának a bírálata (LENDVAI 1916).

Mindez lényeges, mivel Lendvai későbbi pályafutását tekintve nézeteit könnyen besorolhatnánk az irodalmi modernséggel szembeállított nemzeti konzervativizmus alá, valójában azonban pályájának korai szakaszában személyesen is kötődött nemcsak a századelő katolikus modernizációjához, hanem a *Nyugathoz* is, mely mint legyőzendő dekadens irodalmi jelenség negatív motiválója is volt az *Élet* című folyóirat megalapításának is. Az *Élet* alapítóinak célja, hasonlóan, mint később a *Napkeleté*, hogy megnyerje magának a *Nyugat* legjobb „keresztény” íróit, és ezáltal hozzon létre modern katolikus irodalmat. Ennek köszönhetően 1914-ig a lap munkatársa volt Kosztolányi Dezső, de ebben az időszakban számos nyugatos szerző is publikált a lapban (többek között Juhász Gyula, Csáth Géza, Cholnoky Viktor, Dutka Ákos, Karinthy Frigyes, Somlyó Zoltán, Tóth Árpád, Fülep Lajos, Balázs Béla). Lendvai ennek az irodalmi transzfernek az ellenirányára lehet példa, bár ahogy az *Élet* körül nem jött létre modern irodalom, úgy Lendvai sem lett végül nyugatos szerző. Mindazonáltal szereplése mutatja a *Nyugat* nyitottságát a különböző politikai nézeteket valló szerzők esztétikai és intellektuális értelemben értékelhető műveinek közlése iránt.

Legfontosabb irodalompolitikai kapcsolódás Lendvai és a *Nyugat* között a háború alatt a kormányzat politikájával és annak irodalmi leképeződésével, az intézményesült népnemzeti tradicionalizmussal való szembenállás volt. Lendvai 1914-től volt az *Új Nemzedék* című hetilap publicistája, amely az elszegényedett dzsentriből hivatalnok értelmiségé váló keresztény középosztály érdekeit képviselte, ellenzéki politikát vitt, és a Függetlenségi Párt Károlyi-szárnyának támogatója volt (SZABÓ 2003; 373). Miután 1915 októberében Rákosi Jenő a *Budapesti Hírlap*ban sajtókampányt indított Ady Endre és egy héttel később Babits ellen, az *Új Nemzedék* több cikkben állt ki Ady mellett, Lendvai pedig levélben fejezte ki szolidaritását Babits felé (BABITS 2008; 95). Az *Új Nemzedék* körének radikális jobboldali politikai irányát mutatja azonban, hogy nemcsak a Rákosi-féle nacionalizmust bírálták, hanem a *Nyugattal* kapcsolatban élesen kritizálták a lap anyagi alapjait megteremtő Fenyő Miksáéknak tulajdonított „destruktív” zsidó individualizmust is, amelyben kapitalizmusellenességük és – ettől nem független – antiszemitizmusuk is megmutatkozik. Bár az *Új Nemzedék* 1918 októberéig megmaradt Károlyi Mihály támogatója, 1917-től egyre közelebb került a jezsuita Bangha Béla által képviselt klerikalizmushoz, az 1919 szeptemberében politikai napilapként újrainduló *Új Nemzedék* pedig már a felekezet közötti keresztény koncentráció jegyében működő, Bangha páter által irányított Központi Sajtóvállalat keretében jelent meg.

Nem meglepő tehát az sem, hogy Lendvai kapcsolata a *Nyugattal* 1916 után megszakadt, több írása a lapban nem jelent meg. 1918. szeptember 28-án publikált az *Új Nemzedék*ben egy esszét Ady Endre *A Halottak élén* című kötetéről, melyben többek között kifejti, hogy a *Nyugat* által képviselt „irodalmi forradalmat” eredetileg keresztény magyarok (Ady, Babits, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula) kezdeményezték, de mivel a népnemzeti tradicionalizmus elutasította és támadta az új irodalmi kezdeményezést, ezért a kulturális modernizációt a kiadás anyagi alapjait megteremtő, pénztökével rendelkező és látszólagos művészi szabadságot biztosító zsidóság sajátította ki (HUNGARUS [LENDVAI] 1918). Lendvainak ebben az írásában olyan narratív séma fogalmazódik meg, mely nem sokkal később az őszirózsás forradalom megítélésében tér

majd vissza. A Tanácsköztársaság bukása utáni bűnbakképzés során a jobboldali radikalizmus argumentációjában egyaránt felelőssé tették az ország háborús bukásáért és trianoni feldarabolásáért a zsidó tőkét, a kultúrában, valamint a sajtóban érvényesülő zsidó szellemiséget és a vele szemben túlzottan toleráns kiegyezés utáni szabadelvű politikát. Mindebből azonban még nem következik, hogy a *katolikus* Lendvai nyíltan szembekerüljön a *katolikus* Babitscsal. 1919 februárjában megjelent azonban Babitsnak egy cikke Vörösmarty *Szózat*áról a Purjesz Lajos és Benedek Marcell által szerkesztett baloldali radikális ifjúsági lapban, az *Új Világ*ban, melyben Magyarország háború utáni helyzetére reflektál. Az irodalom, pontosabban a magyar nemzettudat egyik kulcsművének értelmezése csupán eszköz Babits számára, hogy a háború következményeinek összefüggésében a nemzet mibenlétéről értekezzen. Kiindulópontja a vers 10–11. versszakai, a „nagyszerű halál” tragikus nemzeti létperspektívája. Babits úgy látja, ha 1849-ben nem is, hetven évvel később a *Szózat* jóslata beteljesedik, s ezáltal a jelen történelmi távlatban való átélése módosítja a vers jelentését is. A világháború utáni hónapokban éppen a „népek hazája, nagy világ” eszméjét látja szertefoszlani: „S ha elpusztulunk most – írja Babits –: az »az ember milliói« nem fogják »gyászkönnnyel szemükben« körülállni a sírt, ahol a mi nemzetünk süllyed el. Inkább kárörvendően fognak osztozni az örökségünkön” (BABITS 1996; 321). A népek szolidaritásának ideájával együtt Babits szerint le kell mondanunk arról az emocionális megrendülésből fakadó irracionális reményről is, hogy az évszázadok küzdelmei és szenvedései majd meghozzák eredményüket. Ezzel szemben Babits a közelmúlttal való racionális szembenézésre sarkall, és annak belátására ösztönöz, hogy a magyar nemzet is felelős a háború alatti szenvedésekért, vétett az „[e]mberek szabadsága és a népek jogai ellen” (BABITS 1996; 322). Babits érvelése mögött egy világos és következetesen érvényesített értékhierarchia áll, mely az emberiség érdekeit a nemzeté fölé helyezi: „Mert az emberiség előbbre való, mint a nemzet! És talán jobb is hogy pusztuljanak a nemzetek, amelyek nevében halomra ölték a szent Emberiséget, kínozták és keresztre feszítették az Isten képmását” (BABITS 1996; 321). Amellett, hogy 1919 februárjában Babits úgy látja, véget ért a nacionalizmus

kora, más konklúziót is levon a háború tapasztalatából, a nacionalista, territoriális alapú nemzetfogalommal szembe ugyanis a kulturális nemzet fogalmát állítja. Úgy véli, míg az előbbi évszázadok óta a háborúk oka, az utóbbi a közös emlékezetre épül, és nem állítható szembe az egyetemes kultúrával, hanem azt gazdagítva részét képezi: „az emberiség annyiszor többet ér, ahány nemzete van – hogyha csak a nemzetet így értjük nem politikának, hanem műveltségnek. Mert nem öli akkor, hanem gazdagítja egymást: egyik nyelv a másikat, egyik műveltség a másikat” (BABITS 1996; 323–324). Ez alapján tud pozitív perspektívát adni a háborús összeomlás után a magyar nemzet számára. Babits konklúziója ugyanis a következő: „Nem meghalni kell a hazáért, hanem élni: mert a haza nem a halálunkból, hanem az életünkben él. És ha igazságtalanok mivelünk más népek: ezt a hazát tőlünk el nem vitathatják: nincs okunk gyűlölködni érte és bosszút koholni: mint a másik hazáért, a földért” (BABITS 1996; 324).

Babits cikkére az *Új Nemzedék* március 8-i számában Lendvai nyílt levélben reagált. Az írás műfajából fakadóan is személyes hangvételű, felidézi a költő melletti kiállását Rákosi támadása idején, és nyílt levelének általában is erős érzelmi töltete van. Lendvai és az *Új Nemzedék* köre korábban elutasította a Németországgal szövetségben vívott háborút, ugyanis mindkét lehetséges kimenetelében Magyarország nemzeti érdekeinek sérülését prognosztizálták, győzelem esetén a Németország kontinentális térhódítása, vereség esetén pedig – ahogy az be is következett – az antant és az antant által támogatott nemzetiségek területfoglalása miatt. 1919 márciusában azonban Lendvai már határozottan elutasítja Babits (és általában Károlyiék [GYURGYÁK 2012; 156–157]) pacifizmusát, a költő elvi téziseivel szemben a „reálpolitikus” álláspontjára helyezkedik, s elsődleges célnak az ország területi integritásának, ha kell, fegyveres úton való megvédését tartja. Anélkül, hogy mérlegre tenné Babits kulturális nemzetkoncepcióját, vele szemben érvként a csehek, románok és szerbek által megszállt területeken magyarok ellen elkövetett erőszakos cselekményeket állítja, s ebből a nézőpontból bírálja Babits elvi álláspontját. Ezzel szemben a nyelv és a szellem fennmaradásának alapfeltételének a föld, tehát Magyarország területi egységének a megőrzését tartja.

Lendvai értékhierarchiájában egyértelműen a sérthetetlen területi elven meghatározott nemzet fogalma áll az első helyen. Éppen ezért nem is képes akceptálni más nézőpontot, Babits érvelését az egyetemes emberi értékek prioritásáról érzéketlennek, a megszállókkal szemben pedig túl megengedőnek tartja, összességében pedig „jeges agytermék”-nek (LENDVAI 1919; 329), „hideg és kanti fölény”-nek (LENDVAI 1919; 329) minősíti. Noha Kant hatásával kapcsolatban Lendvai nem téved, Babitscsal szemben korai verseinek kritikáit idéző szölamokat (KELEVÉZ 1998) ismétél, így szinte magától értetődik a szembeállítás a jobboldali radikalizmus irodalmi kánonjában ekkor kitüntetett helyen szereplő Adyval: „Ön egy rettenetes lelki ürességről tett megdöbbenő vallomást és örökre lehetetlenné tette nekem, hogy megvédjem azok ellen, akik költészetét iparművészetnek nevezik s Ady Endre önkínzó, szent szerelemmel és javítaniakarással ostorozó fajisága és erupciós művészete mellett Önt olyan halványnak látják, mint egy bizantinus metafizikát” (LENDVAI 1919; 335). Babitscsal szemben példaként azonban nemcsak Adyt állítja, hanem azt a parasztot is, aki négyévi frontszolgálat után hazatérve és látva az ország állapotát, felakasztotta magát. Lendvai implicit válasza tehát a tanulmányom címében feltett kérdésre: halnod kell!

Nem sokkal Lendvai nyílt levele után kikiáltották a Tanácsköztársaságot. Babits egyetemi tanársága, az új hatalom melletti kezdeti agitációja, írói direktóriumi tagsága, majd kiábrándulása az új politikai rendszerből szintén jól ismert. Mint ahogy az is, hogy a kommün alatti tevékenysége miatt 1919. augusztus 1-e után többekkel együtt számunkérésre számíthatott. A novemberben újrainduló *Nyugat* nyitó írásaként közölt *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéjét is megjelenése pillanatától sokan sokféleképpen értelmezték. A nemzeti identitás problematikája szempontjából a Lendvaival folytatott vitát szem előtt tartva a továbbiakban néhány részletét emelném ki Babits önigazoló írásának.

Az esszé első részében Babits az öt éppen kizárni készülő irodalmi társaságokkal folytat vitát, ugyanis a Kisfaludy és a Petőfi Társaság felül kívánja vizsgálni tagjaik politikai szereplését a forradalmak idején. Ennek keretében fejti ki saját nemzetkonceptióját, majd miután nem ismeri el a társaságok jogosultságát a felette való ítélkezésre, az írás második,

terjedelmesebb felében vallomást tesz az általa egyetlen legitim bíróként elismert nemzet előtt. Amit elsőként fontos kiemelni Babits nemzetfogalmának alakulásában, az a folytonosság (SIPOS 1976; 94, illetve az ő nyomán: RÁBA 1983; 151). „Nemzet: kultúra” – állapítja meg Babits (BABITS 1919; 912) összhangban azzal, amit februárban a *Szózat* kapcsán fejtegetett, nemzetfogalma és a nemzetnek az emberiséghez való viszonyának megállapítása is egybevág: „Mert ami a nemzetet nemzetté teszi: az a lelkekben van. Egy szín, egy hangulat... [...] Egy szín: egy színnel több az Emberiség nagy színskálájában. [...] Egy közös hangulat, közös emlékekből, öröklött és átért közösségekből összeszöve. Testileg talán nem vagyunk rokonok: lelki közösség az. Egy nyelv, mely gondolkodásunkat hasonlítóvá tette, ugyanazon mesék, melyeket hallottunk a gyerekszobában, ugyanazon történet, melyet tanultunk az iskolában, ugyanazon könyvek, melyeket olvastunk, hasonló városok, melyekben éltünk, hasonló tájak, amelyeket láttunk. És ugyanazon csapások, miket átszenvedtünk, ugyanazon áldatlan körülmények, amik közt tengődünk! Az egész múlt, jelenig gazdagodva, úgy, amint lelkünkben felgyülemlett. Közös lelki ősök” (BABITS 1919; 312). Újdonság azonban Babits argumentációjában a fajiság problematikájának bevonása, pontosabban az ő nemzetfogalmának a faji alapon meghatározott nemzetkonceptiótól való éles elválasztása. A fentebbi idézet a következőképpen folytatódik: „A nemzet az a lelkek közt, ami a faj a testi leszármazásban. S amint a faj ereje a testi múlt ereje: ismeretlen ősök hajlamai, betegségei és energiái: úgy képviseli a nemzet a lelki múltat, a lelki ősöket” (BABITS 1919; 912).

A Lendvaival folytatott vita kapcsán lényeges kiemelni ennek a kijelentésnek egy életrajzi és egy koncepcionális vonatkozását. Már 1919 augusztusában Szabó Dezső vezetésével megalakult a Magyar Írók Szövetsége, mely kifejezetten „faji” alapon szerveződött, és a keresztény-nemzeti elkötelezettségű írókat kívánta egy szervezetben összefogni. Szabó igen erőteljesen kapacitálta Babitsot is a belépésre, aki határozottan elutasította azt, még annak ellenére is, hogy Szabó leleplezéssel fenyegette meg őt. Babits kijelentése tehát egyrészt Szabó Dezsőnek szól. Másrészt a nemzet és a faj, tehát a lelki és a vér szerinti közösség különválasztása rávilágít az asszimiláció problematikájára is, mellyel

kapcsolatban Babits – szemben a jobboldali radikalizmus képviselőivel, így Lendvaival is – pozitív álláspontot képvisel, a nemzethez tartozás kritériuma ugyanis e szerint az érvrendszer szerint nem a vérségi leszármazás, hanem a közös emlékezetre épülő kulturális közösség részévé válás. A nemzethez tartozás azonban nem statikus, eleve adott tulajdonság, hanem több tényező interakciójából kibomló folyamat, éppúgy, ahogy például kezdetben Ady költészete is idegen volt a magyar irodalomban, majd végül a nemzeti irodalom részévé vált. Ezt a különbségtételt (illetve Babits arisztokratikus kultúrafelfogását) érdemes figyelembe venni az esszé második felének értelmezésekor is, amikor a költő saját nemzete előtt kíván vallomást tenni, de ebbe a nemzetbe nem sorol bele mindenkiket, kizárja az őt rágalmazókat („az ostobák”, „a léha csöcselék” [BABITS 1919; 919]), és pusztán azokhoz kíván szólni, akikben „él még az Arany, az Ady nemzete”. Megváltozott kontextusban, ismét idézi Vörösmarty *Szózatát*: „De egyenlőre itthon pecsétetes a sorsod, szegény magyar költő – s ha valakinek, neked szól az itt élned, halnod kell! Hazája rabja a költő! Ki van, akinek oly erős kötelék lenne minden emlék, a múlt, mint neki, a Lélek emberének? Mert mi más a lélek anyag mint az emlék, a Múlt? és mi más a nyelv maga, az ő művészetének anyaga, mint az emlék, a Múlt? S van-e mesterség, melyet lehetetlenebb lenne megtagadni, mint ez a művészet? Mint elvarázsolt énekes, olyan ő: nem hagyhatja abba az éneket. Nem mehet el innen, míg az marad, aki, míg szívet nem cserél és újjá nem születik” (BABITS 1919; 324). A Vörösmarty-idézet ebben az összefüggésben nemcsak a személyes lét perspektívájában értelmeződik, hanem abban a kulturális összefüggésben is, mely a magyar irodalom nyelvhez kötöttségét tételezi.

Babits esszéjének leginkább problematikus és a modernizáció kérdése szempontjából is lényeges része saját konzervativizmusának megvallása, melyet baloldali kritikusi a hatalomra jutott keresztény-nemzeti kurzusnak tett gesztusként értelmezték. A *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéjében a konzervativizmusnak azonban – véleményem szerint – nincs ilyen aktuálpolitikai vonatkozása, Babits konzervativizmusa, csakúgy mint nemzetkonceptiója, kizárólag kulturális vonatkozásban értelmeződik, a múlt kulturális-irodalmi értékeinek őrzéseként. Ugyanakkor

egyértelmű a forradalomtól, mindenekelőtt a Tanácsköztársaságtól való elhatárolódás szándéka, mely együtt járt radikálisan újító művészeti törekvések elutasításával is: „Politika? Nem politizált ő! Konzervatív volt és nem változott, s mikor a legelkeseredettebb verseit mondta a háború ellen: ugyanakkor nem Marxról, hanem Szent Ágostonról írt tanulmányt, s élesen bírálta a forradalmárok irodalmát, akik futuristák voltak: megtagadták a hagyományt, s újra akarták kezdeni a kultúrát!” (BABITS 1919; 926). Babits kijelentését saját konzervativizmusáról alighanem annak a poétikatörténeti váltásnak az összefüggésében kellene megérteni, mely a húszas évektől kezdve bontakozott a magyar irodalomban, s mely több jelentős költői életműben az irodalmi hagyomány felértékelésével járt. Babits írása komoly visszhangot váltott ki. Ismét megszólalt Lendvai István is, aki a Magyar Írók Szövetségében az ügyvezető elnök, Szabó Dezső mellett titkár is volt. Ezúttal a *Gondolat* című lapba írt „széljegyzetek”-et a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéhez. Lendvai nem fogadja el Babits vallomását, fejére olvassa az 1918 októbere utáni politikai aktivitását, alig burkolt antiszemitizmussal bírálja a *Nyugatban* való szereplését, és ismét kritizálja költői teljesítményét, „impulzus nélkül való székszis”-nek ítéli líráját (LENDVAI 1996; 417), és ismét Adyval szembeállítva megállapítja: „Babits Mihály költészetének éppúgy lennie kellett, mint Adyéna: Babits az egészen beteg, egészen gyökértelen, egészen csak virtuóz költő, a végső dekadencia, a világnézeti anarchia, amely egyforma virtuózul játszik *Internacionálé*-t és turáni indulót – mint ahogy Ady betegségéből, beteg altestéből egek felé vívódó Kentaur, áthajolás az egészen egészségesek felé, akik most következnek” (LENDVAI 1996; 417). Lendvai utalása a „most következőkre” a jobboldali radikalizmusnak azt a reményét fejezi ki, hogy a Tanácsköztársaság bukása után végre eljött az idő arra, hogy létrehozzák a keresztény-nemzeti kultúrát. Bármennyire is negatív ítéletet mond Babitsról, Lendvai számít a költő részvételére ennek kialakításában.

Ebből a vitacikkből nem derül ki, milyen hagyományra és az élő írók közül kikre számítana még Lendvai a keresztény-nemzeti irodalom megteremtésében. 1920 májusában az *Új Magyar Szemlében* közölt terjedelmes, *Irodalom és világnézet* című írásában nagyívű történelmi távlatba helyez-

ve vall arról az új irodalomról, melyet a Babitsot támadó írásban „magyar felbuzdulás”-nak nevez. A közelmúlt magyar irodalmában Jókai Mórban, Mikszáth Kálmánban és Gárdonyi Gézában fedezi fel a „magyar fajiság irodalmi vetületét”, a *Nyugatról* egészen negatív képet rajzol, Adyt pedig tragikus személyiségnek írja le, akiben a magyarság minden jellemvonása egyesül, a nép ösztönössége, az úri felfogás, a betegség és a félrevezetett nyugatosság: „Ady Endre éppúgy magában hordozta a magyarság (átmeneti) dekadenciájának jeleit, mint magyar fajiság ősi alapvonásaiban adott úri, felsőbbrendű (tehát a tülekedésben okvetlen alulmaradó és a bűvölésre mindig fogékonyabb) tulajdonságokat” (LENDVAI 1920; 92). Végezetül a jobboldali radikalizmus által óhajtott irodalomban három „irányt” határoz meg: Gárdonyi Gézá és Szabó Dezsőt, valamint egy meg nem nevezett hetilap körül kialakult szerzői gárdát, a „magyar költészetnek egy Ady igazi értékein keresztülnőtt faji irányát” (LENDVAI 1920; 95). Hogy melyik ez a napilap, s hogy kik képviselik Lendvai szerint ezt a költői irányt, nem tudom. Egy biztos: Babits nem tartozott közéjük.

Lendvai István élete végéig megtartotta jobboldali radikális nézeteit, de függetlenségi elveit sem adta fel, a harmincas évek közepétől is következetesen kitartott németellenessége mellett, 1945 márciusában a nyilasok szombathelyi börtönében halt meg. Babits később sem állt szolgálatába a „magyar felbuzdulásnak”, élettörténete 1919 novembere után részletesen dokumentált: a Kisfaludy és a Petőfi Társaságból kizárták, feltehetően Lendvai feljelentése után megjárta a toloncházatot, egy ideig folyamatos rendőri ellenőrzés alatt állt, tanári nyugdíját megvonták. Az ellene folyó eljárásban a vádpontok között szerepelt *Az igazi haza* című cikke is. Nem lépett be viszont a Magyar Írók Szövetségébe, néhány évvel később nem vállalt szerepet a Klebelsberg Kuno által kezdeményezett és Tormay Cécile szerkesztette *Napkeletben* sem. Megvallott konzervativizmusa ellenére sem lett tehát sem a jobboldali radikalizmus, sem a nemzeti konzervativizmus képviselője, ezzel szemben haláláig szerkesztette a *Nyugatot*, mely ebben a periódusban is a modern magyar irodalom legjelentősebb lapja, és az irodalom autonóm státuszának megerősítője maradt (SZOLLÁTH 2015; 161).

FORRÁSOK

- BABITS Mihály (1919): Magyar költő kilencszáztizenkilencben. *Nyugat*, 14–15., 911–929.
- BABITS Mihály (1996): Az igazi haza. In TÉGLÁS János (szerk.): *A vádlott: Babits Mihály: Dokumentumok, 1915–1920*. Universitas, Budapest, 320–324.
- BABITS Mihály (2008): *Babits Mihály Levelezése, 1914–1916*. Sajtó alá rendezte FODOR Tünde és TOPOLAY Ágnes. Argumentum, [Budapest]
- HUNGARUS [LENDVAI István] (1918): 'Halottak élén': Némely megjegyzés a magyar irodalompolitikáról. *Új Nemzedék*, 28, 3–7.
- LENDVAI István (1915): Korrektúrák. *Nyugat*, 8., 446–452.
- LENDVAI István (1916): „Roma non locuta”. *Nyugat*, 3., 186–187.
- LENDVAI István (1919): Haza és emberiség: Nyílt levél Babits Mihálynak. *Új Nemzedék*, 8., 5–8.
- LENDVAI István (1920): Irodalom és világnézet. *Új Magyar Szemle*, 1., 81–97.
- LENDVAI István (1996): 'Magyar költő kilencszáztizenkilencben': Szélgjegyzetek Babits Mihály önvédelméről. In TÉGLÁS János (szerk.): *A vádlott: Babits Mihály: Dokumentumok, 1915–1920*. Universitas, Budapest, 416–420.

IRODALOM

- ARANY Zsuzsanna (szerk.) (2019): *Pardon: Az Új Nemzedék rovata Kosztolányi Dezső szerkesztésében, 1919–1921*. Osiris, Budapest
- GYURGYÁK János (2012): *Magyar fajvédők: Eszmetörténeti tanulmány*. Osiris, Budapest
- KELEVÉZ Ágnes (1998): 'Nem takart seb kell, inkább festett vérzés': Ady és Babits kapcsolata a Nyugatban. In B. SZABÓ István (szerk.): *A Nyugat-jelenség (1908–1998)*. Anonymus, Budapest, 106–116.
- RÁBA György (1983): *Babits Mihály*. Gondolat, Budapest
- ROMSICS Ignác (2018): Magyarország 1918–1919-ben. In R. I.: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak: Válogatott tanulmányok*. Helikon, Budapest, 284–319.
- SIPOS Lajos (1976): *Babits Mihály és a forradalmak kora*. Akadémiai, Budapest
- SZABÓ Miklós (2003): *Újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest
- SZOLLÁTH Dávid (2015): Magyar irodalmi mező az 1920-as években. *Literatura*, 2., 161–184.

BÉKE (2017, OLAJ, VÁSZON, 71×50 CM)



RÁKAI ORSOLYA

„Hogy aztán mi ennek a népdolognak a veleje...”

Nemes Nagy Ágnes reflexiói az identitás lehetséges közösségi szálairól

*A rettegés s az ismeret közt
mint hídbolt görnyedek,
rendítenek, eleven eszközt,
a tárgyak, szellemek.
A félelem sötét öléből
egy hídra vetve rá,
fut rajtam nemzet, álom, élő,
de mind hová, hová?*

A kő

A közösségi identitás problémájáról beszélni Nemes Nagy Ágnessel kapcsolatban látszólag nem igazán releváns nézőpont: még a kívülről való ellen-közösségiség építésével, képviselésével. Még akkor is nehéz volna ilyesmi mellett érveket felhozni, ha kétségtelen, hogy az *Újhold*, majd az *ex-Újhold* köre fontos vonatkoztatási pontot jelentett a századközép magyar irodalmi életében, majd pedig az évkönyv formában való újraindulástól kezdve a rendszerváltás környékén is. Nemes Nagy reflexióiban azonban ez hangsúlyosan erkölcsileg és művészileg autonóm individuális köre, amely a Babits fémjelezte *Nyugat*-hagyomány őrzését is egyénileg, az egyéni élet, illetve a művészi pálya alakításában valósítja meg.

Az *ismeret* című vers mottóban idézett részlete – számos más Nemes Nagy-szövegrészlet mellett – a tapasztalás, a megismerés, a kifejezés olyan modelljét alkotja meg, amelyben a tudatnak valamiféle feladata, felelőssége van ugyan a világgal, a létezéssel kapcsolatban, ám arra nézve semmi biztos támpontja nincs, miben is áll ez a feladat. A nyugtalanság, a szorongás, a vigasz, a remény és a támasz soha tökéletesen fel nem idézhető emléke, aminek még a létét megérezni is nehéz, s ami annak ellenére tud vigaszt, reményt, támaszt nyújtani, hogy nem törődik velem, semmivel sem törődik, „csak van”, közönyös, írja például *Kő és hiúság* címmel megjelent rövid feljegyzésében. Ez a lét-tárgy, olvashatjuk a feljegyzésében, nem azonos a tudatalattival: „Az sokkal hígabb, mozgóbb, gomolyosabb – ez mintha a tudatalatti atommagva volna.” A transzcendenssel sem, mivel „az kívülem van, ez bennem. De velem sem azonos, mintha külön érdekei lennének. [...] Ő van legbelül, legmélyebben. Sötét, magánvaló. Ha megszűnik, megszűnök. Vagy talán beleolvadok. – Tőle függök. Minden más hiúság.”

Ez a kőszerű, idegen, valami módon engem meghatározó entitás az, ami a költészet segítségével tud az emberen keresztül megnyilvánulni: „Csak az a vers ér valamit, ami mellőle nő ki, amelyekben legalább egy fotonja, egy lehasadt paránya található. Minden egyéb vers epidermiszborzolóadás, langyos szimpla kávé.” Valahogyan csatornája, médiuma az észlelő-alkotó szövegformában objektíváló ember (szándékosan nem használom a szubjektum kifejezést), akinek mindemellett elháríthatatlan feladata és érdeke is ez, még ha átláthatatlan és felfoghatatlan is, miért van így és mi a célja (ha van egyáltalán emberként felfogható célja).

Nehéz ilyen körülmények között az »identitás« szót használni, hiszen ez az állapot nem uralható, nem irányítható, nem tervezhető, elkülönültségét biztosító határai roppant nehezen ragadhatóak meg. A kő-atommaggal való viszony mégsem az alávetettségé, inkább valamiféle kölcsönös függésé: ennek az idézőjeles kőnek is „érdeke” az emberben-lét (hiszen mintha rajta keresztül tudna, sugárzóvá hasadva, megszabadulni – az iménti idézet a kőből lehasadó és versbe záródó fényrészecskékről, fotonokról beszél), s az ember sem háríthatja el ezt a feladatot, hiszen enélkül léte súlytalannak, értelmetlennek tűnik lenni.

Egy interjúban ehhez nagyon hasonló módon bukkan fel ez a Nemes Nagy költészetét átszövő atommag-radioaktivitás-metaphora. Az elhallgatás évtizedeiről, az önkényuralmi rendszerekben való létmód hatásairól beszélve mondja, hogy „/a/mikor egy atomot megfosztanak az elektronjaitól, marad csak az atommag magában, de olyan erők az atommagot összetartó erői, hogy az még megmarad, nincs mese: a művészetre szükség van, mondhatnak, amit akarnak, hogy milyen sokan nem törődnek vele: hát nem törődnek vele! Emberi esszencia, az ember lényegénél ősidők óta ott áll valami, amiről nem tudjuk, mi a fene, és voltaképpen mire való, de leválaszthatatlan tőlünk. Ezt én meg is éltem a magam életében: mindenemet elvesztettem, de azt nem, a művészet tudatát nem. [...] *Valami magasabb van az emberben, ami nélkül nem élhet.*”

Ez a titokzatos „valami magasabb” ember-mag azonban, ami tehát rejtélyes módon irányít, de aminek ugyanakkor héja-háza-vehikuluma is az ember, nem szükségképpen a művészet, legalábbis ebben a megfogalmazásban. Lehet ez például „elv-hit-nemzet-családbélyeggyűjtemény vagy sportklub”, ahogy az idézet folytatásában olvashatjuk – illet mindenki szerez magának, mondja Nemes Nagy, bár kétségtelen, hogy a művészetet e „szükséges fölöslegességek” közt kitüntetett fontosságúnak tartja.

Érdekes ez a (nyilván spontán, nem túl kidolgozott-átgondolt) lista: nyilván nem is szabad túlinterpretálni, de mindenképp kiemelendő, hogy kollektívumot jelentő fogalmak éppúgy találhatók benne, mint az egyén preferenciáit kifejezőek. A nemzet és a család is pusztán a belső élmény lehetséges metaforái vagy inkább nyelvei, s csak ilyenként válhatnak identitástényezővé: a közösség látszólagos, délibáb, nem tud megtartani, mert nem valós. Elképzelt közösségek, mondhatnánk Benedict Andersonnal, de az analógia nem teljesen pontos, hiszen Andersonnál az elképzeltség a személyes interakción alapulás lehetetlenségét jelenti (például a nemzet esetében), holott a család elvileg interakciós közösség. Ám Nemes Nagynál a személyes megvalósulás lehetetlenségét eredményező időbeliség-dimenzió a család fogalmában is épp olyan lényeges: a család éppúgy „hagyományközösség”, s a lista sugallta meglepő analógia annak köszönhető, hogy azt éppúgy szerepek,

még hozzá szabad reflexiónak alávethető és alávétendő, a történetiség kontingencialitásának kitett, bizonyos célokra szerveződött szerepkonstrukciók határozzák meg, mint, mondjuk, a nemzetet vagy akár egy sportklubot. „Nem véd a fal, nem véd az osztály, / nem véd a szó, a kéz, a bőr / [...] s rendőr is igazoltatott / pedig hát úrilány vagyok” – írja például a *Nem akarok* című versben, vagy a címében is jellemző *Keress hazát* soraiiban: „Szakadj fel, vágy! Mutasd növő sebed! / Mit a világ nem töm be, egyre tágít, / hiába szívsz be tájat, testeket, / hiába gázolsz elmékben bokáig. / Keress hazát! Az ürbe horgonyozz, / s a semmiségnek vetve gyöngé hátad”.

Számos példát hozhatnánk az életműből annak illusztrálására, hogy a kollektívum nem válik megtartó közeggé; hogy a látszólagos „kívül”-ben nem lehet otthonra lelni (sőt, talán sehol sem). Sarkítva azt mondhatnánk, hogy a nemzet (vagy a család) éppúgy „hobby”, mint a bélyeggyűjtés – az egzisztencialista *acte gratuite* értelmében. Még ha interpretálható is tehát a közösség valami módon identitáselemként, nem válhat döntések és tettek *igazolójává*. A közösség nem lehet legitimációs alap: a döntés és a felelősség mindig egyéni, ez nem megúszható, nem elfedhető, ez a csak személytelen szerkezetben kifejezhető *condition humaine*, emberi adottság, melyhez előíró alany nem rendelhető, s ami alól így az egyént nem mentheti fel semmi.

„Nem. Nem más. Csak te gondolod, hogy más.” (Yoda)

Ebben a kérdésben Nemes Nagy konok következetességet tanúsít, amit számtalan róla szóló leírás vet a szemére. E leírások közös, bár rejtett eleme egyfajta kínos feszengés, kényelmetlenségérzés, mint amikor az embert valami olyasmi végignézésére, végighallgatására kényszerítik, amivel nem szeretne szembesülni, amiről szeretne nem tudomást venni, bár cáfolni nem tudja, relevanciáját nem tudja kétségbe vonni: a „jó, jó, de felejtük már el, nem kell ezt ennyit ragozni” attitűdje. Holott Nemes Nagy etikainak látszó következetessége még csak nem is erkölcsi, sokkal inkább logikai-racionális jellegű: ha valamiről nem tudom semmi módon bebizonyítani, hogy nem helytálló, akkor ha tetszik, ha nem,

számolnom kell vele – és minden téren számolnom kell vele, ki kell számolnom minden egyes aspektusát, mint egy természeti törvényét vagy egy matematikai axiómáét. Ez különös szabadságot ad gondolatainak, ám e szabadság valóban az ürbe horgonyzás szabadsága bizonyos értelemben, s az űr, a némaság, az „önként vállalt és szükséges szilencium” következménye. A politika felől érkező elvárások, melyek a művészet lényegét érintették volna, azt, hogy a vers ne amellől a bizonyos kő mellől sarjadjon, hanem ő maga emeljen monumentalitásuk ellenére súlytalan, aranyborjúszerű kőbálványokat (Sztálinét, Rákosiét, népét-nemzetét), megmérték és könnyűnek találtattak – egyszerűen nem voltak megalapozhatóak (s nagyon érdekes volna itt Nemes Nagy szobor-motívumait végigvizsgálni). Tudatos előny-kockázat mérlegelés történt, és a döntés eredményével korántsem volt könnyű együtt élni.

Az irodalom nem lehet *ancilla politicarum*, egyszerűen azért, mert irodalom volta szűnik meg ezzel a döntéssel. Ha az irodalom kiszolgáltatódik (pontosabban, hiszen a tanulság épp az, hogy ezt csak aktív alakban lehet ragozni, ha művelői *kiszolgáltatják*) a politikának, akkor mindenképp elvesz az integritása, értelme, létalapja – ezzel számos jegyzetben, interjúban foglalkozik, és úgy látja, lehetetlen más következtetésre jutni: ez a belső autonómia az irodalom funkcionális axiómájának bizonyul számára, akármerről vizsgálja. De az irodalomnak mint intézménynek, mint társadalmi mezőnek semmi önvédelmi lehetősége nincs a politikával szemben: „itt, Közép-Európában csak imádkozni lehet”, mondja, „egyetlen garancia van, az író vagy költő vagy *szerző jelleme*, hogy az fölismeri, mikor kívánnak tőle *helytelenséget* vagy erkölcstelenséget, fölismeri, hogy a szólamok mögött mi az igazság.” Ez az etikai parancsoltnak látszó kritérium tehát nem erkölcsi elv, hanem az érvényes irodalmi megszólalás egzisztenciális alapfeltétele, nem azt dönti el, hogy valaki „jó” vagy „rossz”, hanem azt, hogy olyan helyen áll-e, ahol a fentebb említett értelemben vett művészet létrehozható-e vagy nem – még ha az utóbbi esetben esetleg aktuálisan nyerhetőek is e pozícióból „fő- és albizottsági helyek, miniszterségek, pénzek, hírnevek és díjak”.

A népi íróknak nevezett, a közösségből és a képviseletiségből legitimációt merítő szerzők ama csoportjával szemben, melyek, ahogy fo-

galmaz, „bezupáltak a rákosizmusba”, ez volt a fő kritikája, amelyet élete végén számtalan helyen meg is fogalmazott: „Úgy látszik: van egy határ. Van egy pillanat vagy inkább pillanatok sora, amikor az ember valamit észrevesz. Lenyel, ellegyint egy csomó dolgot, mert hiszen élete, pályája, vágya-reménye, létérdeke hajtja a hitre, a jó várakozásra. Aztán, ezen a kényes határon, visszahőköl. Ők – a népiek – nem tudták és nem akarták ezt a határt észrevenni.”

Épp ezért tartotta értelmetlennek a népies/urbánus különbségtétel felmelegítését is: a fogalmakat olyan, nagyon egyszerűen megfogalmazható, ám e formájukban roppant kevésbé szalonképes kulisszáknak tartotta, amelyek elkenik és elfedik a valódi problémát és a nem túl dicsőséges motivációkat: „Az a fő bajuk, hogy nem bírtak lemondani. Nem bírtak elhallgatni, nem bírták-akarták vállalni az ezzel járó – valóban súlyos – következményeket. Ők „útítársak” lettek. Odafent akartak maradni, írni, megjelenni, pozíciót tartani-szerezni.”

A szilencium a nemcselekvés cselekvése, a láthatatlanság tudatos vállalása, a hiánnyal tüntetés. Épp ezért kerül abba a paradox helyzetbe, hogy tüntetésként is észrevétlenül marad: ahol ugyanis a hatalomhoz való alkalmazkodás a kiinduló axióma, ott e hatalom ab ovo elutasítása érvénytelen és láthatatlan magatartás. (Ezért is mondhatta élete végén Nemes Nagy keserűen, hogy nem vették észre, hogy mi azzal politizáltunk – amikor már megjelenhettek –, hogy nem nyilvánultak meg politikai kérdésekben.)

Persze az elhallgatás ettől függetlenül is rettenetesen nehéz, az ár nem kicsi, ezt sehol nem tagadja. Ő maga is láthatóan és érzékelhetően küzd az önkéntes áldozat hozadékaival, a „negyven évig víz alatt lét” fullasztó, torzító, elkésérítő igazságtalanságával, amit, ahogy szintén több helyen írta, sokan nem is bírtak, „nagy tehetségnek indultak és befulladtak”. Számos helyen olvashatunk nagyon keserű sorokat arról az értéktelenség-érzésről, értelmetlenség-érzésről, ami mindennek a másodlagos, belső eredménye: a „semmi sem hajt”, az „ugyan ki a kutyának kell, amit írnék” érzése, amit lustaságnak és nyavalygásnak nevez, mintha ezzel próbálná önmagát kiemelni, ezzel próbálna energiát csiholni a megszólaláshoz,

az íráshoz; energiát, amit a némaság elfojtott és elszívott (Kurácsi mama: „A néma Kati úgy némult meg, hogy a katonák gyerekkorában lenyomtak egy rongyot a torkán, aztán kihúzták a rongyot, de mire kihúzták, már néma volt, tudod, ez van.”). A legfárasztóbb és a legkimerítőbb a pályán kívül, figyelem nélkül, válasz nélkül, reflexió nélkül teljesíteni, ahogy egy megjegyzésében fogalmaz. („Versenyen kívül kellett volna futnom, s elfáradtam, mielőtt a pályára jutottam volna.”)

Igyekszik is minden alkalommal tudatosítani, mennyire fontos, hogy megérhette a viszonyok megváltozását, a szilencium feloldását, valamilyen irodalmi rehabilitációt, hogy ez még életében bekövetkezhessen, bár energiát élete végén már ebből sem igen tudott meríteni. Holott nagyon érdekes, ahogyan irodalomtörténetileg összeköti szerepüket a fiatalokkal: a neovanatgárddal és a belőle kinövő lírafordulattal, illetve az úgynevezett prózafordulat akkor még szintén fiatal képviselőivel. Adódik a következtetés, s le is vonja ezt, hogy az *Újhold* fémjelezte (ám, mint többször hangsúlyozta, távolról sem csak konkrét újholdas szerzőkre jellemző) következetes autonómiakoncepció, illetve erkölcsi integritás volt az, ami a fiatalok eme új nemzedékei számára vonzó volt, s ami egyrészt kontinuitást tudott biztosítani a nyugatos modernizmus hagyományával, másrészt végső soron zárványként kiiktathatóvá tette a századközép politikailag dominált, áthatott írói életműveinek túlnyomó részét. A 20. századi magyar irodalmi modernségnek ez az a hagyománymodellje, amely legnagyobb hatású, ám a konkrétság Nemes Nagy-féle szintjéből immár megfosztott, elvi-elméleti szükségszerűségként leíró formáját Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetében érte el, ebben a megfogalmazásban immár nagyon megnehezítve azt a szembenézést, amelynek hiányát Nemes Nagy Ágnes több helyen regisztrálja.

„az embernek cseléd kell, nem parancsnok”

Ez az Ottlíktól származó idézet az ancilla-problematikát a hatalom és a hatalomvágy összefüggései közé helyezi át. Az idézet szarkasztikus folytatása („A megoldás, hogy mindenki legyen cseléd. Senki parancsnok.”) azonban nem kérdőjelezi meg e kijelentés sugallt axiomatikusságát, „az

ember ilyen” sugallatú univerzáléjellegét. Nemes Nagy Ágnes reflexióinak tanulsága szerint azonban nagyon fontos, nagyon fontos lenne egy olyan pozíciót biztosítanunk magunknak, ahonnan e kijelentés nem sikerül el ilyen gyorsan az axiómaszerzőség megkérdőjelezhetetlenségébe. Igazából ugyanis semmi nem lehet ancilla, nem csak az irodalom: mert ez annak a bizonyos kőnek a kihajtását jelenti, az integritás feladását, az emberi létezés lényegéről való lemondást. Alapvető létérdekünk, hogy ki tudjuk merevíteni a képet.

Az alapkérdés mégis, írja,,lehet-e érvelni a vérszomj ellen? Ha visszagon-dolok gyerek- és serdülőkoromra, világosan látom, hogy nem lehet. [...] Tehát: lehet-e érvelni a vérszomj és az érdek ellen? Válasz (mint sok más-ban is): nem lehet, de kell. Van ugyanis földfenntartó kisebbség. Ezért maradt fenn a világ, a kevesek, a munkálkodók és mérsékeltlen kegyetlen-ek jóvoltából. Akiknek nem sürgős az ölés. Fontosabb a kerékcsinálás vagy bronzöntés vagy a betűvetés. Ők a föld sója. Meg kell próbálni az érveket.”

Ez nem könnyű, hiszen itt is határproblémába ütközünk. Akarat, akti-vítás nélkül nincs semmi a földön, írás sem, élet sem, de az akarat és az aktivitás mindig agresszió. Meddig mehetünk el, mi az, ami megtehető, és mi az, ami már nem? Mi dönti ezt el? A dilemma élete végéig fog-lalkoztatja Nemes Nagyt, s az egyetlen, ami megmarad, a reformáció híres lutheri alapmondata, az,,itt állok, másként nem tehetek”. A folyama-tos, kíméletlen önreflexió, a külső-közösségi igazolásról való tudatos le-mondás, a csak akkor, ha semmi más lehetőség nincs az élet folytatására követelménye az egyetlen, ami megfoghatatlan, törvényekbe foglal-hatatlan határként működhet: az egyéni döntés teljes felelőssége, amit nehéz lenne logikai érvek formájában lefektetni. A „lukratív mennybe-menetel” túl van ezen. Ha a torokba nyomott rongy végleg megnémít, akkor is, ha értő figyelem híján elsorvadunk, akkor is: nem adható fel az ancillaként való emberalatti vegetálás elkerülésének egyetlen bizonyta-lan és nehéz biztosítéka, a nemet mondás kiváltsága.

A kontraszelekció e különállás feladásának eredménye; annak, ha felad-juk ezt a nehéz emberi kiváltságot vagy azért, mert úr szerepet akarunk mások felett – vagy azért, mert elfogadjuk szolgaszerepünket mások

alatt, lemondva autonómiánkról és erkölcsi integritásunkról. Hatalmat akarni ebben az értelemben nemhogy nem emberi univerzálé, de az emberlét kivételességét fenyegető legnagyobb veszély, amit hiába igyekszünk közösségi felhatalmazással igazolni, semmivel nem legitimálható. Ahogy egy helyütt Nemes Nagy Ágnes megfogalmazza: „Mi a vérszomj és a természetvédelem aránya az emberi lélekben? Hiszen mi csináljuk a történelmet. Mi csináljuk? Kik? Az asztalosok? A költők? A könyvelők? A szülő asszonyok? – A politikusok: mint a kiválasztás csődje. Mindig a legagresszívebb győz. Nem a legokosabb, legalkalmasabb, legképzettebb, legjobb indulatú, hanem a legerőszakosabb. Kontraszelekció. De hogyan megszüntetni? Végtelen nehéz a különbségtétel erő és erőszak között (ez tipikus XX. századi kérdés, ránk mért, ránk löcsölt distinkciókeresés, mert világunk ezt sugallja, mutogatja). A karrierizmus, a hiúság másik, szebbik neve: ambíció. Enélkül pedig nincs semmi. Aki nem akar semmit, nem is csinál semmit. Erő nélkül egy hullatag-rózsaszírom-verssort sem lehet leírni. Igaz. De a világ vezetői évezredekre visszamenően az agresszívek. Régi kérdés ez. A nem agresszíveket folyamatosan elsöprik, mert nem agresszívek. Ki bír hóhérokkal versenyezni hóhérságban? – De most nem erről van szó, hanem az irodalom eszközeiről. Vagy: az ember fantasztikus pszichéjéről. Amely édesen me-reng és személyesen kínvallat. Ez kétféle ember? Hóhér és áldozat? Is. De nem csak. (Továbbgondolni.)”

Továbbgondolni.

FARAGÓ KORNÉLIA

Avantgárd orientáció, többes identitás, nemzeti dimenzió

Lőrinc Péter élettörténeti elbeszélései

A húszas évek jugoszláviai magyar avantgárdjának egyik legtermékenyebb alkotója, akinek az útja az „expresszionisztikus versvilágtól a dadaizmuson át a szociális irodalomig tartott” (BORI 1973; 537), több alakmást is teremtett, amelyekben önmaga előtt is képes volt mássá válni. A század eleji modernitás szabadságmozgásaiba illeszkedő gondolkodása, amely az én önmaga számára való idegenné válásának tüneteire is reflektált, nem volt hajlandó egy szűk identitáskörbe zárni magát, egyetlen identitásra lefordíthatatlan gazdagságát, és olyan megoldást keresett, amelylyel kitágíthatja az önérvényesítés kereteit, valamilyen módon kikezdheti a rögzült identitáskonstrukciók fölépítését. Alapvetően minden egyes alteregót valami másra alkalmas, valami másra nyitott és eredendően valamiféle önmagán kívüli, külső vonatkozású szerkezetként képzelt el, de van példánk arra, hogy prezentálja a testi széthasíthatatlanság lehetetlenségét is, azt, hogy a különböző „én”-ek tudati széjjelválásának hátterét a test egysége biztosítja. Az én és az „akarnám-én” kettőssége, már a húszas évek legelején a pécsi *Krónikában* megjelent szövegekben foglalkoztatta, kezdetben amolyan „ihletani” értelemben. Az *Esztétikai skiccek* egyik darabjában, *A verseim* című szövegben a következők állnak: „Szeretném, ha én írtam volna őket, de nem én írtam. Az írta őket, aki szeretnék lenni s akiről néha (pillanatokig csupán) azt hiszem, hogy én vagyok. Pillanatokig olyankor az is vagyok! Az énem s az akarnám-énem, ha néha összetalálkoznak, akkor megrögzítem őket, hogy legalább az emléke meglegyen az életnek, az egyesülésnek” (LÁNG 1973; 401).

A szerző szubjektumfölfogása különösen a „bent-emberek” keveredésének és harcának képzetével mozdul ki a többség irányába. „De művészi minden írás, hol az író önmagát fejezi ki a betűkben! Ahol más életét írva is meg: önmagát objektiválja! De ezt csak akkor teheti meg, ha mindezek a mások benne élnek! És minél több egyéniség van az íróban, annál nagyobb művész!” (uo.).

Itt magát a művészi aktust jelenti az alkotói én át- és széthelyeződése a irodalmi szövegekbe, a fiktív irodalmi figurákba, miközben a szerző „több-ember”-ként funkcionált, „s a sok ember ellensúlyozta egymást”. Későbbi nézőpontokból úgy tűnhet, hogy e „bent-emberek” egyike-másika nevet kap, publikációs tevékenységű szerzői alakmásként nyer formát és személyiséget, teret engedve bizonyos új gondolkodási módzatoknak. Az 1918 és 1921 közötti időszakot feldolgozó *Válságok és erjedések* visszatekintve is értelmezi az AKART-ÉN elméletét: „Akart-énnek, néha akarnám-énnek neveztem ebben az időben az ideált, azt az embert, aki szeretnének lenni, aki szintén megvan bennem, de aki még mostohafiú, és ott gomolyog a többi között, akit vágyva vágyok, akit uralomra kívánok juttatni. [...] Harcolok szóval egyéni célomról: új emberemért, azért, hogy mondjuk: betű-emberből hang-emberré (akciós emberré!) váljak” (LŐRINC 1962; 150).

A *Válságok és erjedések* szerzője, az alakmásként funkcionáló Lőrinc Péter „emlékezetében” rekonstruálja is Löbl Árpád azt illető vágyait, hogy a BETŰ és a TUDÁS metaforájából kilépve a HANG és a HIT metaforája lehessen, majd megszervezhesse magában, ahogyan fogalmaz, az akciós hit és a passzivitásba vivő tudás szintézisét. Önéletrajzi könyvei másutt is foglalkoznak azzal a képzetrel, hogy a tudás ellensége a tettnek, a betű a hangnak – és annak az aktualitásával is, hogy a „lenin-fiúk [...] kihányják magukból, agyukból a könyvtárat” (uo. 236). A különböző „én”-ek mind átmeneti alakzatok, de összességükben, szinte paradox módon, az örökidejűség megtestesítői. Ily módon, ha jobban meggondoljuk az alakvonatkozások sűrű hálójából kimondatlanul is az a Löbl Árpád lép elő, amolyan felettis alakként, akiben ezeknek a figuráknak az előélete, illetőleg majd az összessége kimutatható. „Egyre akartam valamit! És tudtam is már, hogy mit. ÚJ-ÖNMAGAMAT akartam! Más, új

emberemet akartam segíteni önmagamban hatalomra – a permanens belső forradalom pályáján. Meg akartam szabadulni a régi Árpádtól, új LÁNG-gá akartam égni – végleg! Így keletkezett önelemzésem során – s nem is az én hibám, hogy másokra is, jaj, nagyon sokakra ráillett a kapott lelki struktúra képe – új elméletem a számtalan énről, akik bennem (bennünk) lakoznak (bennünk is, mert rögtön kivetítettem, »expresszionisztikusan« a magam lelki képét a más lelki képévé is!), és akik koronként, időnként, letaszítva az éppen uralmon levő ént trónjáról, eluralkodnak bennünk, és adják jellemüket, amely így persze nem örök, de egyre más és más. Örök csupán a gomolygó ének összege, összessége” (uo. 149). *A Pirkadás* című kötet több mint másfél évtizeddel később, a szerző 80. születésnapjára jelent meg 1978-ban, *Az emberek az embertelenségben* önéletrajzi sorozat kései, harmadik könyveként, és a harmincas évek történéseiből építkezik. Az elbeszélő története itt teljes egészében a baloldali mozgalmi beállítottság viszonylatában tárul fel. Az én-szemponturna narrátor, aki a borító alapján megint a „nem szépen író szépíró szerteecsapongó fantáziáját” (uo. 322) szabadon engedő Lőrinc Péterhez köthető, főként a gazdasági válság, a nyomor éveit, a királyi diktatúra, ahogyan fogalmaz a „monarchofasiszta rémuralom” éveit beszéli el, *Az éjel himnusza* születésének (1932) és megjelenésének (1936) az időszakát. Ez a tizenkét részes versciklus a befelé tekintés, »a rettenet lelket emésztő szorításából, az idegenségtől« való szabadulás kísérlete. Utolsó darabja mégis az »új hit éledésére, az új aktivitásba lendülésre« (LŐRINC 1978; 9) mutat: »hitünk, betlehemi csillagunk, / gyermekünk: tetteink, / a mindenkibe átültetett hit! / úgy legyen!“ Egy új életkoncepció jeleként értelmezhetjük, hogy az *Útban* is publikáló Holländer Zoltán szerkesztette »noviszádi« társadalomtudományi és irodalmi folyóiratban, az *Ékben* már Lovass István jelenik meg szerzői névként, de az emlékező a Varga név használatára is utal. Az élettörténet által számontartott heteronimek is felsorakoznak a következő idézetben, amely már az egyik legkidolgozottabb ilyen alaktól, a Láng Árpádtól való megválás emlékeit idézi fel. Láng Árpád kiemelkedő jelentőségét jelzi az alakmások sorában, hogy míg korábban életre kelésének, most az aktív élet színpadáról való lelépésének mozzanatai is helyet kapnak az emlékezeti térben. »Aláírásként

– új név az ÉK lapján és életemben – Lovass István az elhunyt, örökre meghalt, eltávozott Láng Árpád helyett. Láng jelentett valakit. Egy éven át válságban fetrengő, erjedő, fejlődő, vajúdó, majd egyenesbe futó embert, aki a rettenet éveiben eltávozott, és Lányiknak, Lovassoknak, Vargáknak, másoknak adta át a helyét, vagy különféle szerb nevűeknek, akik szinte minden lapban, minden cikk, vers, írás alatt más emberré változtak (Darlić, Josipović), s ezek végül az új pirkadás, új hajnalhasadás idején újra állandósultak, egy mederbe csurogva egyesültek Lőrinc Péterben és Žarko Plamenacban. Ez a Plamenac tartotta fenn a folytonosságot hosszú évek múltán is – ez volt az egyenes leszármazott, a Láng-utód. Habár azt is meg kell mondanom, hogy Lőrinc Péter és Žarko Plamenac a folytonosság és bizonyos azonosság ellenére sem volt azonos az egykori Lánggal" (uo.).

Feltűnő, hogy a különböző neveken megjelenő fiktív szerzőknek sincs szilárd identitásuk, e nevek többszáma jelzi folytonos változásban levésüket, azt, hogy természetes velejárójuk a megújulás aktusa, mert csak így jelenhet meg bennük az élet erőteljes mozgékonyasága. A legértékesebb heteronímet, Láng Árpádot váltó új név/nevek annak a vágynak a produktuma(i), hogy ezeknek az alakoknak a kitermelője újradefiniálja saját szubjektumstátuszát, megteremtse a szemléleti váltás médiumát, s új alakváltozati lehetőségek előállításával álljon bele azokba az időszerű gondolkodási folyamatokba, „az új pirkadást, az új harcok indulását” támogatva, amelyekben az individuumnak az eljövendő társadalom prédikátoraként kell fellépnie, nem „betörve a szadista isten jászlához” (uo. 18). Az elsőséggel bíró alakmás, a szinte már önálló személyiséggel rendelkező „Láng jelentett valakit”, s a következők eredendően alá vannak rendelve ennek a jelentésértéknek. Láng Árpád helyén más figurák teremnek ugyan, de a Láng-élmény, a Láng-metafora elragadtatott nagyszerűségének nem születik valódi helyettesítője. Erről az élményről a *Válságok és erjedések* a következőképpen tájékoztat: »Én magam is – magam és barátaim névadó keresztvizeben: »Láng de Kovászi«, azaz az »örök kovász« – a másokat is magával sodró, örök mozgató, erjesztő bacillus voltam ebben az időben. Örök kovász és örök »láng«, amely – szinte azt mondtam: »aki« – mindent önmagához éget, önmagához

hasonlít: lánggá tesz, szóval mindent, minden csak némileg is éghető anyagot” (LŐRINC 1962; 324).

A következő két legkidolgozottabb alakmás biztosít némi kontinuitást, bizonyos elkülönülő mozzanatok érvényesítésével. A visszaemlékező szerep felöltése utólagosan felerősíti Lőrinc Péter státuszát. Az élettörténeti kötetek különlegessége ugyanis az, hogy a Lőrinc Péter szerzői névhez kötődően, tulajdonképpen az egyik alakmás emlékezés-írásaiból épülnek fel, akinek vezérlő szándékai a harmadik könyvben leginkább az identitásformálódás azon mozzanataihoz kötődnek, amelyek kapcsán a mozgalmi közösség, az agitáció mint létmód biztosítja az önértelmezés kereteit. Korjellemző emlékezeti segédeszközök állnak a rendelkezésre, amelyekben csak úgy hemzsegnek „az élet jellemző ínycsiklós különlegességei és különöségei” (LŐRINC 1978; 28). A *Pirkadásban* arról tájékoztat, hogy „[k]ülönös fajtájú, némileg naplóra emlékeztető noteszeket vezettem a külvilág és belső világom eseményeinek tudatosító egyéni rögzítése céljából” (uo. 27–28). A Lőrinc Péter szerzőségében megjelent *Emberek az embertelenségben* három könyve azokat a korai időket is felidézi, amikor Lőrinc Péter alakja még meg sem született. S bár látóköre valóban széles lehet, hiszen, mint idéztem már, a különböző alakmások „egy mederbe csurogva egyesültek Lőrinc Péterben és Žarko Plamenacban”, mégis meg kell említeni, hogy mivel az elbeszélő mindazon korai információknak is a birtokában van, amelyekkel voltaképpen így sem rendelkezhetne, azt kell feltételeznünk, hogy afféle „bent-emberként” már akkor is létezett, amikor még érdemben nem mutatkozott. A Péter, az elbeszélő állításai szerint, egy konspiratív levelezés névhasználatából ered, és Lőrinc Péterként 1936-tól kerül publikációs forgalomba. Egy szöveghelyen az élettörténet elbeszélője így idézi fel az egykori emlékeit, racionális gondolkodásra intő önmagát: „Vigyázz, Péter, vigyázz, Árpád, nagyon vigyázz, mondtam magamnak, – ne engedd meg, hogy kihagyjon a szíved verése, ne hagyd eluralkodni kihagyó ütemű szívverésed vérbe boruló agyad fölött. Csöndesedj!” (uo. 127.) Az identitás széthasadásában, az önelidegenítés alteregós jelenségében a szerzői név és a polgári személy egyenrangú viszonya és egylényegűsége (egy „te”-hez tartozása) tükröződik. E kettős megszólíthatóságban a test-

élmény megkettőződése nem megy végbe, a két megnevezett figura egyetlen szívhez, egyetlen hús-vér individuumhoz kötődik. Ha korábban úgy láttuk volna, hogy egyértelműen a testetlen, a csak textuális identitással bíró alteregó tapasztalata dominál ezekben az alakmástarténetekben, itt most egy újabb értelmezés lehetősége tárul fel: az egy testben működő szellemi egyedek képzete jelenik meg, amelyek valamiféle szintézisben, egy valamiféle összejátszásban állnak egymással. Az önmagára visszatekintő ént a testélmény egységes jellege meggátolja abban, hogy a szerepet és identitást teljesen elválasztva tekintse, így mindenekelőtt e sajátos egyszerre létezés jelentéseit kell olvasnunk. Ennek az egylényegűségnek a látószögéből szemlélve valamivel talán érthetőbbnek tűnik Lőrinc Péter önéletrajzírói státusza is.

Láng Árpád expersszionisztikus-dadaisztikus figurájának kiiktatásával megnyitott személyességi-személytelenségi játékok szerb nyelven publikáló alakmásokat, szerb hangzású neveket is érvényesítenek, amelyek révén Lőrinc Péter úgy érzékeli, hogy a jugoszláv közönség végül is szerbhorvát írónak tartotta. Az ide kapcsolódó emlékek feltárása széleskörűen tükrözi a szerb–magyar viszonylatiságot illető érzékenységeket, az *Ék* folyóiratot illetően például megállapításra kerül, hogy a szerbek felé nem voltak kapcsolatai, de később mégis „egy bizonyos proletár egységfrontot képviselt, bizonyos fokú nemzeti egységfrontot, ha nem is jutott el az 1936-os *Híd* elgondolásáig, a Népfrontplatformig” (uo. 53). Börcsök Erzsébetnek *A végtelen fal* című 1934-es regényét bírálva Lőrinc azt állítja, hogy nem tudta megírni a hiányzó torontáli regényt, hogy az erős szakirodalmi feldolgozottság ellenére sem ismerte a torontáli falu agrárviszonyait és a kastély uraihoz húzta a szíve. A testvériség–egység szűkítően téves értelmezését rója fel a szerzőnek, és a figurák egymástól való etnikai alapú eltávolítását is indokolatlannak érzi: „Nemzeti vonalon is elmaradt a korától, korának társadalmától, elítélte a kastélyt megrohamozó »csőcseléket«, az 1918-as agrárforradalmi kísérlet földnélkülijeit, és észre sem vette, hogy egyként rohannak a kastély felé a szerbek és magyarok, románok és szlovákok, s ha látja és méltányolja a testvériség–egységet, csupán a kastély magyar urának meg a szerb tisztnek forradalmi kísérletet elnyomó, elfojtó együttműködésében látja azt meg.

Szerelemről sem lehet itt szó szerb és magyar között, mert közük épül (vagy építi ő maga) a végtelen, az elválasztó, valószínűleg örök (hisz végtelen) fal" (uo. 52).

Lőrinc Péter több síkon is hiányvonatkozásként élve meg a testvériség-egység valódi megvalósulási lehetőségeit, a személyes azonosságtudatba építi be ezt a konstrukciót, és a szerb–magyar testvériség-egység metaforikus megtestesítőjeként határozza meg magát: „Igyekeztem az *eleven szerb–magyar testvériség-egység lenni* abban az időben, a harmincas és negyvenes években, szerbhorvát nyelven is előadva és írva a magyar mellett, mint a szerb és horvát haladó folyóiratok állandó munkatársa" (uo. 55). Másutt: „Én akkor már rég összekapcsoltam a szerb–magyar kulturális törekvéseket, személyemben is, szinte már állandóvá vált kétnyelvűségemmel" (uo. 144).

A nemzeti kettősség, hármasság mindenekelőtt Žarko Plamenac (bár a Marko Plamenac és több egyéb név is előfordult) Lőrinc Péter és a Löbl Árpád név révén jön létre, hiszen a *Glasnik Jugoslovenskog Profesorskog Društva* című folyóirat egyedülként a polgári nevet tünteti fel szerzői névként a kor oktatási helyzetét bíráló, harcosnak minősülő pszichopedagógiai írások alatt, így történt meg, írja „hogy a barátaim is el-el vitatkoztak velem Plamenac írásairól anélkül, hogy tudták volna, hogy éppen vele állnak szemközt" (uo. 56). A cikkek szerzője, a „bitolai affér hőse", a nyilvános identitás bástyái mögé húzódva szembesül a barátokat is megtévesztő, a megjelenés híján lévő alakok gondolatait érintő kritikai reflexiókkal. A *Pirkadás* elbeszélője így fogalmaz: „e három néven ismert, de külön-külön a haladó olvasótábor. Mert senki sem tudott a három név viselőjének azonosságáról" (uo. 164).

Az *Esztétikai skiccek* darabjaiban az expresszionizmus haláláról és az aktivizmus világnézetes művészetéről is szó esik. Lőrinc aktivizmusképét az a megállapítás jellemzi, hogy „nem nacionalisztikus, de nem is csupán internacionális, hanem univerzális, kozmikus. Művésze is az egész világmindenség káoszának szintézisét vetíti ki a világba" (LÁNG 1973; 422). Bori Imre Gustav Matošról beszélve, azt emeli ki, hogy ő a „nemzeti elégedetlenségnek egy olyan motívumát bontakoztatta ki a horvát irodalomban, amely a horvát expresszionizmust is befolyásolta,

hiszen olyan nemzeti törekvéseket kapcsolt össze ezzel a »nemzetközi« izmussal, amely még a nemzetileg oly determinált magyar irodalomban is hiányzott, s expresszionista megvalósulásaiban hiába keresnénk” (BORI 1970; 123–124). Lőrinc Péter a parasztlázadások országokénti speciális vonásairól értekezve a szerbség kapcsán tesz egy idevágó megjegyzést: „A szerb nemzeti köntösben harcol társadalmi vonalon is” (LŐRINC 1978; 43). Az expresszionizmus Szerbiában is aktivizálta a nemzeti problematikát, s amikor a Stanislav Vinaver és a Rastko Petrović vezette csoportosulás úgymond kikapcsolta a nemzetit mint problémát, áthelyzte egy másik síkra és beiktatta a irodalmi-nyelvi viták kérdéskörébe. A vajdasági szerb expresszionisták műveiben viszont egyértelműen centrális helyet foglalt el a nemzeti problematika (lásd. VUČKOVIĆ 2011; 12). Feltehetjük, hogy szerb környezetben élve, horvát lapok munkatársaként a nemzetinek és a társadalminak azt a szimbiózisát, amelyben a nemzetin vannak a döntő hangsúlyok, Lőrinc Péter is érzékelhette, és hogy a nemzeti és kisebbségi érzékenység, amely a visszaemlékezésekben főként a harmincas évektől érhető tetten, a gondolkodásában nem független ettől a tapasztalattól. Bori Imre úgy látja, hogy „a pragmatista osztályharcos felfogás megkerülni látszott a nemzeti-nemzetiségi kérdést, jelentősebb nyomát írónk addigi műveiben nem találtuk” (BORI 1979; 2).

A *Pirkadás*, amely a harmincas éveket beszéli el, bár a fennálló osztályfrontokra kiemelten figyel, a vajdasági együttélési tapasztalatok nyomán szól a nemzeti kérdés megoldatlanságairól, regisztrálja a nemzeti alapú kilengéseket is, az utcán magyarul beszélőknek a bandák általi inzultálását: „és ha a feneketlen sötétségbe burkolt utcán magyar szó ütötte meg a fülüket, beverték a magyarul beszélők fejét” (LŐRINC 1978; 12). Megjegyzéseket tesz a Ljotić-párti *Buđenje* nacionalizmus-felfogása kapcsán, észrevételezi, hogy 1934 és 1936 között hivatalos intézkedések történnek a magyar kultúra korlátozására, utal a magyar színházi intézmények hiányára stb., később felveti a magyar határsávok elszervezésének a kérdését is. Közben azt is jelzi, nyilvánvalóan a szociális egyenlőség és igazságosság lehetséges megvalósulásának reményében, hogy a párt és az irányítása alatt működő szakszervezet a földreformot meghirdetve, „nemzeti és egyéb különbségekre való tekintet nélkül mind szerb, mind

magyar és más nemzetiségű földnélküliknek is kívánt földet juttatni ingyen, minden megváltás nélkül, a nemzetköziség alapján állva” (uo. 12). Löbl Árpád, miközben sorozatosan létesíti az új identitásdimenziókat, az egymástól elválaszthatatlan, de egymásra visszavezethetetlen figurákat, olyan identitásaspektus is van, amelytől megválik. A zsidó származás tudata megvan benne, származását vállalja, világos számára, hogy ezt nem választhatja meg, s ettől nem is válhat meg, így ez még Bitolában is hatással van például az oktatási-csoportképzési tevékenységére. Ezekben az években az *áthidalás* gyakorlataként értett népfrontos összekovácsolódás, egybefonódás többsíkú ideológiáját igyekezett megvalósítani: „Igyekeztem beilleszkedni, egybefonódni és egybefonni a macedónt és a spanyol zsidót, a Crna Gora-it meg a görögös cincárt...” (uo. 161). Azonban nem vallja magát a zsidó vallás követőjének, és nemzeti értelemben magyar nemzeti identitással rendelkezőként határozza meg magát. Miközben a következőket írja: „Elfogadtam a nemzet leninista meghatározását, s úgy tartottam, hogy a zsidóság nem illik bele a »nemzet« definíciójába, mert sem közös területe, hazája, sem saját nyelve nincsen” (uo. 146).

A kommunistákhoz való odatartozás élménye beépül az én-rendszerbe, ahol identitáskategória formájában képződik le. „Kommunista voltommal és zsidó származásommal tisztában voltam” (uo. 55). Az izraelita vallás jelentésköreiből kilépve, ilyen értelemben nem tekinti magát zsidónak. A különböző szocializációs hatásoktól függően a nemzeti identitást is jellemezheti bizonyos variencia, de ez Lőrinc Péter esetében az általános változások, osztódások és variálódások közepette sem fordul elő. Egyszerű és világos kijelentés jelzi hattározottan magyar identitástudatát, magyar nemzeti identitásának stabil mivoltát. „Tizenhat éves koromban megszűntem »vallásos« lenni, abbahagytam a templomba járást, és bizonyos sorsközösségi érzésen kívül megszűntem zsidó lenni. Nemzetileg magyarnak éreztem magamat” (uo. 148). A nyelvi sors azonban, amelyet viselnie kell a macedóniai, de szerb államnyelvi dominanciával működő többnyelvűségi kényszerhelyzetben, meglehetősen bonyolultnak alakul: „Hiszen mondanom sem kell, hogy szerb nyelven folyt a tanítás (s így én, a magyar tanár a macedón fiúknak lányoknak a

talán német nyelvű szöveget szerbre fordítottam, és ezt mindannyian természetesnek találtuk, és valamennyien egészen tűrhető szerb irodalmi nyelven társalogtunk és írtunk” (uo. 101).

Az etnikai identitást nyilvánvalóan a nyelv reprezentálja számára, ezért is éli át a macedón nemzeti ébredés idején, ahogyan fogalmaz, gyarmati területen élve, szerbül, horvátul publikálva a nyelvfeljtés, a nyelvvesztés rémületét, s teszi fel a kérdést, hogy az anyanyelve az övé-e még? „Szerbül tartottam előadásaimat, jórészt szerbül írtam a szerbhorvát folyóiratokba. Ekkor már a *Híd*nek is munkatársa voltam, és egy nap magamba mélyedve feltettem magamnak a kérdést: Vajon tudok-e még magyarul? Elrémültem – éppen a *Híd*nek írtam valamit, tehát magyarul –, te jó isten vajon magyar nyelv-e az, amelyen írok, magyar szavakat használok-e még?” (uo. 149). Ugyanakkor az önreprezentáció emlékezeti szintjein olyan szolidaritási azonosulási narratívákat állít elő, amelyben az identifikációs lehetőségek sorát említi. A szolidaritás által megidézett nemzeti dimenziók egyszerre lépnek be az azonosság felépítésébe: „A sorsközöséget pedig egyre inkább minden elnyomott osztállyal és minden elnyomott néppel éreztem, a zsidóval ugyanúgy, mint más népekkel, bizonyos humanizmus talapzatán állva, de sorra felfedezve magamban mindazokat a népeket, amelyek egy-egy elnyomó ellen harcot indítottak, vagy egyszerűen szenvedtek az elnyomás következtében” (uo. 148). Miközben a szolidaritás érzése különböző nemzeti jellegű belső azonosságokat teremt, ebben a sajátos én-rendszerben, mint az eddigiekben is láttuk már, megjelenik a macedón, a spanyol, a kínai. Az önbemutató és önazonosítási folyamat elbeszélésben a saját zsidóságához való viszonyából, a zsidó tudatból viszont már csak a zsidó hangokra való belső rezonancia marad meg: „Ebben az időben egyszerre fedeztem fel magamban a macedónt, a spanyolt, a kínait és újra a zsidót is, hiszen Hitler ellenük is irtóhadjáratot indított. Lehet, sőt valószínű, hogy a zsidót erősebben éreztem magamban, mint a távoli kínait, mert a múltból valami még rezonált bennem a zsidó hangokra; míg kínaiakat sose láttam. Azon egyszerű oknál fogva, hogy az absztrakt emberszeretetet sohasem lehet olyan intenzív, erőteljes mint a látott, ismert ember, barát vagy barátnő iránt érzett szeretet, szerelem” (uo. 148).

IRODALOM

- BORI Imre (1970): A magyar, a szerb és a horvát avantgarde. *Híd*, 2., 119–147.
- BORI Imre (1979): Löbl Árpád – Láng Árpád – Žarko Plamenac – Lőrinc Péter. (Adalékok egy pályaszakasz történetéhez). *Létünk*, 2., 362–376.
- LÁNG Árpád (1973): Esztétikai skiccek. A verseim. In *Márciusi Zsoltár. A jugoszláviai magyar avantgarde költészete*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 401–405.
- LÁNG Árpád (1973): Esztétikai skiccek. Aktivizmus. In *Márciusi Zsoltár. A jugoszláviai magyar avantgarde költészete*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 419–422.
- LŐRINC Péter (1962): *Válságok és erjedések (1918–1921)*. Emberek az embertelenségben I. Forum Könyvkiadó, Novi Sad
- LŐRINC Péter (1965): *Vándorlások (1921–1930)*. Emberek az embertelenségben II. Forum Könyvkiadó, Novi Sad
- LŐRINC Péter (1978): *Pirkadás (1930–1941)*. Emberek az embertelenségben III. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- Márciusi zsoltár. A jugoszláviai magyar avantgarde költészete* (1973). Hagyományaink IV. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Bori Imre. Forum Könyvkiadó, Újvidék
- VUČKOVIĆ, Radovan (2011): Poetika srpske avangarde. Ekspresionizam. *Službeni glasnik*, Beograd

**A MALAC, AKI LEMÁSZOTT A PANELHÁZ
OLDALÁN** (2011-2017, OLAJ, VÁSZON, 80×80 CM)



PATÓCS LÁSZLÓ

Nemzeti identifikáció az *Egy regény regénye* transznacionális terében

Sinkó Ervin életművének centrális kérdései, illetve az irodalomtörténeti megközelítések lényeges problémafelvetései az idegenségformák mibenlétében és a hovatarozás határainak a képlékenységében, a rögzíthetetlenségben határozhatók meg. Származása, politikai világlátása, a 20. századi magyar és jugoszláv történelemben és politikában vállalt szerepe nemcsak az írói személyiség megítélésére van hatással, de sok értelmezőnél egy-egy említett élettörténeti szál magát az olvasás irányát és a befogadásfolyamatot, illetve az irodalmi produktumokról született értékítélet irányvonalait is meghatározza. Az életművet – véleményem szerint – leginkább mélyrehatóan elemző és a teljességre való törekvés lehetetlenségét is felvállaló írás elválaszthatatlannak feltételezi az író személyét a történelmi beágyazottságtól, idézem: „gondolatai, amelyek a romantika modorában egész személyiségét kötelezték el, az elmúlt évszázad szinte összes dilemmáját felidézik” (LOSONCZ 2012; 2). Az *Egy regény regénye*nek legtöbbet idézett mondata a többszörös identitás és a besorolhatatlanság problematikáját tágítja ki – pontosan az évszázad mizériáinak az irányába, messze a regénykézirat határain túlra. Az Iszaak Babelnek tulajdonított gondolat Sinkó Ervin nemzetiségi, politikai és alkotói személyének rétegzettségét és összetettségét ragadja meg: magyar, zsidó, kommunista magyar és író és jugoszláv állampolgár. A szovjetunióbeli tartózkodás után Párizsba visszatérve 1938-ban Sinkó magyar felolvasást tart *Mit tegyünk?* címmel. Témája a visszafordíthatatlan múlttá vált magyar világ és a zsidóság helyzete, az írást a levelezésének első kötetében találjuk meg, a szövegmagyarázatok között. Gondolatait

azzal vezeti fel, hogy a 20. századi magyarországi zsidónak már korántsem volt annyi köze a zsidósághoz, mint a magyar nemzethez, „melynek földjén, melynek kultúrájában nevelkedett s mely kultúra tette ki lelkének tartalmát” (SINKÓ 1990; 542). Sinkó itt arra keresi a választ, hogy „[m]i a tennivalónk nekünk, osztálykülönbség nélkül kiközösítetteknek”, és megoldási lehetőségeket is kínál. Az egyik ilyen lehet a „rendőri problémaként” történő megoldás, egy másik az anti-antiszemita vagy anti-rasszista propaganda, illetve a harmadik a zsidókérdés el nem ismerése, vagyis letagadása. A második világháború kitörése előtt alig több mint tíz hónappal írott szöveg szintén arra mutat rá, hogy Sinkó Ervin számára nem volt kérdéses a magyarsághoz való tartozás, a zsidó–magyar identitás vállalása – mindez jugoszláv állampolgárként.

Az 1990-es, az addig kiadatlanul maradt írásait közlő gyűjteményes kötet bevezető írásában Marjan Matkovity „csodás kirándulóként” hivatkozik Sinkóra és foglalja össze mindazt, ami a Sinkó-életmű kialakulásához és összetettségéhez vezetett: a „nemzeti határokat meghaladó”, a „magyar és a horvát hangsúlyaival egyaránt megférő” életművet tehát a magyar és a délszláv irodalomba is beintegrálhatónak tartja.

Sinkó Ervin az *Optimisták* kéziratát egy kis jugoszláviai faluban kezdi el írni, és három és fél évvel később Párizsban fejezi be. A szöveg a Magyar Tanácsköztársaság napjainak történetét meséli el, és ebből kifolyólag aktuálpolitikai és egyszerre történelmi terheltségű írássá is vált. A tanácsköztársaság alatt Sinkó Ervin előbb Budapesten tölt be hivatali pozíciót, majd Kecskemét városparancsnoka lesz. Konkrét életrajzi tények is kötik tehát a regény politikai-történeti korszakához, az eszmébe vetett hit pedig a moszkvai tapasztalatok, a fátyol mögötti finommechanika testközei megtapasztalása után is kitart benne. Az *Egy regény regénye* szövegteste két síkból épül fel: a Párizsban, a Szovjetunióban, majd az onnan való távozás után vezetett naplót és az azokat kommentáló szövegrészeket a két eltérő idősíkból történő megszólalás, illetve a személyesség dimenziója köti össze.

Az *Optimisták* a témája miatt ugyan számot is tarthatott valamelyes érdeklődésre. A fokozatosan bővülő francia fordítás olvasói visszhangjain fellelkesülve Sinkó még Párizsban írja és jelenteti meg az *Optimisták*

regény „kulcsszövegét”, a *Szemben a bíróval* címűt, amit az *Europe* című baloldali folyóirat közöl. De, ahogy azt Sinkó is írja, a vadidegen Párizs közepén, egy ijesztően terjedelmes, magyar nyelven írt kézirat több kérdést vet fel, mint ahányat megválaszol. A megjelentetés problematikusságát enyhíthetné a Moszkvába megnyíló út, de, mint ahogy arról az *Egy regény regénye* tanúskodik, idézem: „az én esetemben egy Nyugatról jött, hivatalos rubrikába be nem illeszthető ember rubrikázhatatlan s kezdettől fogva különböző módon értékelt kéziratáról kellett volna igennel vagy nemmel határozni” (SINKÓ 2011; 548).

Az *Egy regény regénye* bevezető része a lehetséges megjelenés kételyeit vázolja fel, a kétely alapja ekkor részben a nyelv is. A probléma felvetésében Sinkó az általa egész pályáján át kitüntetett figyelemben részesített Ady Endrét hívja segítségül: Az *Ős-Kaján* vers „Mit ér az ember, ha magyar?” sorának a felvetésével nyitja meg az 1200 oldalas magyar nyelven írott *Optimisták*-kézirat viszontagságos történetét. Sinkó Ervin levelezésében gyakori visszatérő szereplő Babits Mihály, de Illyés Gyulával is szövegmegjelentetésről tárgyal, és többször is közöl a *Nyugatban*, emellett a teljesség igénye nélkül például a *Mában*, a *Tettben*, és a *Korunkban* is jelennek meg írásai. Egészen addig, amíg a korábbi évekkel ellentétben a *Nyugat* folyóirat már nem hozta le a munkáit, és az *Optimisták* kiadására Horthy Miklós Magyarországon a politikai témája – és a szerző saját tanácsköztársaságbeli szerepvállalása – miatt semmi esélye sem mutatkozott. A magyar nyelvű moszkvai kiadás is problémába ütközik – feloldhatatlan esztétikai és értékbeli okok folytán: „...a regénnyel, melynek témája a magyar forradalom volt, legkevésbé se számíthatott a magyar párt könyvkiadó vállalatára” (uo. 10). A helyzet összegezve: a magyar történelem politikailag terhelt időszakáról szóló magyar politikai regény magyar nyelvű kiadása előtt tornyosuló akadályok miatt – és azért is, mert a regényt emigrációban fejezte be – a mű magyar megjelenése gyakorlatilag elképzelhetetlen. Ezért francia, német és később orosz fordítások, szövegrészletek folyóiratbeli publikációjával próbálkozik.

Az *Egy regény regénye* a kézirat-inkarnáció útjának sok esetben abszurd, néhol pedig szatirikus helyzeteinek megértéséhez elengedhetetlen a rendszer működésének az átlátása. Scheibner Tamás *A magyar irodalom-*

tudomány szovjetizálása című művének bevezető részében az irodalom területének az ellenőrzéséről azt írja, hogy „kellőképpen homályos és el-
lentmondásos feltételrendszert állítottak fel, melynek nem lehet meg-
felelni, s így bármikor bárki felelősségre vonható; másrészt egy szűk, ám
plurális mezőt tartottak fenn, melyen a kulcsfogalmakra és a művekre
vonatkozóan egyaránt többféle értelmezés volt jelen, anélkül azon-
ban, hogy ezt a pluralitást bevallották volna, sőt az egység folyamatos
hangsúlyozásával el is fedték azt” (SCHEIBNER 2014; 44). A fentiek függ-
vényében korántsem meglepő, hogy az *Optimisták* útja nem rózsákkal
volt kikövezve, az irodalmi élet apparátusa végeláthatatlan megpróbál-
tatásokat állít Sinkó Ervin és magyar nyelven írt, terjedelmes, politikai
témájú regénye elé. Az *Optimisták* a szerző szavai szerint a „forradalom
ellentmondásokkal tele élményének kíméletlenül teljes kifejezésére”
(SINKÓ 2011; 11) törekedett egy semmivel sem kisebb ellentmondások-
kal gazdagított korban. Az *Egy regény regénye* egy ellentmondásokkal
teli élménykomplexum belső logikájára, illetve logikátlanságára való
ráeszmélés szövege. Sinkó Ervin a Szovjetunióba – ahol „a forradalom
győzött,” és „ahol a forradalom erői már a hatalom teljes birtokában van-
nak” (uo. 100) – idegenként érkezik, és az idegen perspektívája lesz az,
amelyből a közeget és az ebben elfoglalt helyzetét értelmezi.

Az *Egy regény regénye* kettős narrációja akarva-akaratlanul a
megismerésből fakadó kényszeres kiábrándulás felé tolja az olvasókat.
Az elbeszélő a tapasztalatok révén egyre közelebbről érti meg, hogy
az általa áhított, kötelező érvényű világmintaként fennálló világ nem
ugyanazt jelenti neki, idegennek, mint azoknak, akik benne élnek. Ju-
lia Kristeva az idegennel kapcsolatban írja azt, hogy „bizonyos csodálat-
tal és örömmel tekint azokra, akik befogadták, hiszen a leggyakrabban
felette állóknak tekinti őket, anyagi, politikai vagy társadalmi vonatkozá-
sukban. Mindemellett nem tartózkodik attól, hogy elítélje, korlátoznak,
vaknak tartsa őket. Hiszen lenéző házigazdái nem rendelkeznek azzal a
távolsággal, amivel ő, mely képessé teszi arra, hogy láthassa magát és
láthassa őket” (KRISTEVA 2010; 10).

Az *Egy regény regénye*nek fővezető kérdése – miszerint „mit ér az ember, ha
magyar”, illetve annak sinkói parafrázisa, vagyis „mit a kézirat, ha magyar”

– abból a szempontból is nehezen válaszolható meg az adott feltételek között, mert maga a rendszer az adott elbizonytalanítására, a konkrétumok lehetséges értelmezésének a le nem zárhatóságára törekedett. A rendszer társadalmi működését elemző Boris Groys szerint „minden szovjet vita azal az előfeltétellel zajlott, hogy valamennyi résztvevő szovjetellenesen gondolkodott, vagy legalábbis tisztában volt azzal, mit jelent szovjetellenesen gondolkodni” (GROYS 2011; 39). A gyanú és a kétség követik végig az *Otpimisták* kéziratát és a szerzőjét is. Sinkó Ervin esztétikai világlátása, valamint a tanácsköztársaság-regényének megjelenéstörténete is a külső, az értelmezői és a belső, az átélői nézőpont váltakozása, az eszmei hovatartozásba vetett hit hullámvázán, a forradalom beteljesülésének tényleges eredményein keresztül a megfigyelés helyzetét, a rálátás szögét domborítják ki: „az ember csak akkor engedheti meg magának, hogy a dolgokat tartósan kívülről nézze, ha ő maga nincs bennük” (SINKÓ 2011; 179). Az *Egy regény regényének* elbeszélője összetettségében és idegenségében sem kirívóan szokatlan figura a korszak Szovjetuniójában. A moszkvai emigrációban lévő magyarok közül Sinkóhoz hasonlóan sokan aktív szerepet vállaltak a Tanácsköztársaságban, és az *Optimisták* szereplőinek „mintáival”, a Szovjetunióba emigrált politikai aktorok fontosabb alakjaival is kapcsolatba kerül. A találkozás közegének, a minden napoknak bizonyos részleteit sem a visszaemlékezés alapjául szolgáló naplóban, sem pedig az utólagos helyzetértelmező szövegben nem írja le – önnön maga és mások védelme miatt. Sinkó Ervin a könyv elején kalandként, kétes kimenetelű vállalkozásként határozza meg a Tanácsköztársaság időszakáról született regény írását. Az *Egy regény regénye* pedig a megjelenéstörténet egy semmivel sem bizonyosabb stációit örökíti meg a kételkedés, a bizonytalanság hol apróbb, hol pedig erőteljesebb hangsúlyozásával. A vágyott eszmei célt, az új ember megszületését Sinkó – és szavai szerint maga a rendszer – a meglévőnek a tagadásával, a zárójelbe helyezésével érné el: „A Szovjetunióban olyan embert akarnak formálni, aki egész szellemi struktúrájában a hamleti vagy fausti típus teljes negációja. Egy embert, akinek ne legyenek olyan kérdései és kétségei, amelyekre már előzőleg ne állnának készen a feltétlenül elfogadható, kétséget kizáró autoritatív válaszok” (uo. 210).

Az *Egy regény regénye* lényegi magva az említett távolság kialakulását mutatja be, a műben megjelenő személyi és közösségi erkölcsi és önértelmező gyakorlatok ugyan hivatalosan az eszmei igazságot tartják szem előtt, de a folytonos alakulásban lévő társadalomkép áthidalhatatlan hézagjai egyre inkább a kétséget kizáró autoritatív válaszok hiányát mutatják. Az „önbizalomtól duzzadó, győzedelmesen uralkodó igazság” országa politikai helyzetének meghatározottságai között a magyar Szovjetköztársaságról írott regény sem képes megfelelni az egyre sokasodó követelményeknek. E feltételrendszerben az idegenség nemcsak az adott közeghez való távolságot deklarálja, hanem a belehelyezkedést is: „Aki kételkedne abban, hogy az a legtokéletesebb és leghaladóbb művészet, amelyet itt az állam és a párt a művészekről követel, az kívül helyezi magát, sőt szembeszáll a szovjet közvéleménnyel és azokkal az alapelvekkel, melyeken a pártnak és a kormánynak a tekintélye és a haladó emberiség egész jövője épül” (uo. 219).

Igen sokatmondó, hogy milyen kifogásokat emel a tökéletesen haladó művészet a magyar történelem proletárköztársaságot tematizáló regénnyel szemben. Az *Optimisták* irodalmi-művészi oldalával általánosságban foglalkozó ideiglenes jelentés megállapítása szerint a társadalmi és politikai eseményeket tartalmazó részek érdekesek, de ahol csak tisztán privát hangulatokkal, lelkiállapotokkal foglalkozik, ott rettenetes pszichológiai és pszichoanalitikus hibákba esik. A kézirat ezen részei, a jelentés írója szerint a szerzőn kívül minden más ember számára érdektelenek, unalmasak, sőt, nemegyszer förtelmesen egyhangúak.

Alfred Kurella, a szöveg sorsáról döntő mechanizmus egy másik lektora jelentésében a szöveg legkomolyabb dilemmájának az erőszakábrázolást, a forradalmi terror problémáját nevezi meg. A szöveg szerint a kispolgárság érzelmi, gondolati és élményvilágának hű ábrázolása a polgári világnak éppoly határozott negációja, mint ahogy a proletárdiktatúrának a politikai tudástól és szándéktól illetett kritikus ábrázolása sem más, mint a kommunizmus igénye. A probléma a gyilkosságok, a forradalmi terror ábrázolása, és mint ilyen, sosem lehet problémamentes. A lektori jelentés szerint „a művészet feladata azonban, ha már ezzel a problémával foglalkozik, nem az, hogy az öntu-

dat és az érzelmek közti szakadékokat elmélyítse, hanem hogy hozzájáruljon áthidalásához” (uo. 280).

A szerző dilemmája az, hogy amíg saját regényének megjelenését az irodalmi gépezet mechanikája ellehetetleníti, és maga az oroszra történő fordítás is kockázatot jelent a fordítónak, mert a rendszer belső logikájából kifolyólag bármikor ellenérvek merülhetnek fel a szöveg kapcsán, addig a megjelenő irodalmi produktumok megkérdőjelezhető esztétikai hozadékkal bírnak, idézem: „...ami Moszkvában magyar szépirodalom címen kiadásra került, annak nagyjában és egészében sokkal több köze volt a mindenkori változó pártvonalhoz, mint az irodalomhoz” (uo. 10). Szovjetunióbeli napjai alatt Sinkó Ervin Barta Sándorral is találkozik, aki Moszkvában is magyarul írja a műveit, melyek fordításban jelennek meg. A találkozáson Barta átadja az egyik friss versét, idézem a vonatkozó mondatokat: „Hat soros strófa, s mindegyik strófa végén a refrén három szóban cseng ki: »Sztálin, jó apánk.« A refrén strófáról strófára annyiban változik, hogy a »Sztálin, jó apánk« előtt egyszer az áll: »küzdve buzdítász«, majd »fegyvert kovácsolsz«, majd »új földet teremtesz«, s aztán már csak a hatodik strófa utolsó sorára emlékszem: »Őrzőn virrasztasz, Sztálin, jó apánk.« Nem tudtam, hova nézzek” (uo. 157).

Hasonló kiábrándulás uralkodik el Sinkón, amikor egy biztató című új orosz regényre bukkan: a regény *Szeretek* címen jelent meg, de Sinkónak hamarosan rá kell jönnie, hogy „a hős mindennekfelett a gépeibe szerelmes” (uo. 215). A nyomdába engedett szövegek Sinkó értelmezésében nem valóságos, aktuális problémákat érintő írások, noha az aktuális irodalom hívószava alatt írják és engedik őket kinyomtatni. Az államapparátus segítségével egyeduralomra tett szert a giccs, amely elfojtja az esztétikai természetű megnyilvánulásokat.

Losonczi Alpár a regényíró többszörös idegenségét és a jelen számára is hozadékkal bíró jelentőségét körbejáró tanulmányában a problémáról azt írja, hogy Sinkó Ervin munkásságát és személyét döntően két stratégia felől közelítik meg a posztszocialista értelmezések: az egyik egyfajta muzeális értékkel bíró irodalomtörténeti szócikk-ként történő kezelés: a „folytonos válságba sodródó önvonatkozó alanyiség, a nyugtalan, önemésztő szubjektivitás föloldhatatlan feszültsége, amely a forradalmi

cselekvéshez viszonyítva határozza meg magát, végérvényesen a múlté: nem illik a jólfésült posztmodern akadémia kereteibe” (LOSONCZ 2012; 1). A másik stratégia Sinkó Ervinben a második világháború utáni bűnök társtettesét azonosítja, egy olyan személyt, aki „egyike lehetne a háború után szóhoz jutó vajdasági magyar értelmiség elleni perben, amely [...] az értelmiség árulását nevezi meg a vád tárgyának (uo.). A kérdések – lehetséges? – megválaszolásának terepe és az egymásra feszülő dilemmák lelőhelye az *Egy regény regénye*, amely a sinkói életútban betöltött központi szerepe folytán, ha nem is a válaszok kizárólagos, de mindenképp fontos irány- és értelmezésmutató szövege lehet.

KIADÁSOK

SINKÓ Ervin (2011): *Egy regény regénye*. Noran Libro, Budapest

SINKÓ Ervin (1990): *Az út. Naplók 1916–1939*. Akadémiai Kiadó, Budapest

IRODALOM

GROYS, Boris (2011): *Kommunista utóirat* (ford. Nagy Edina). Műcsarnok Könyvek, Budapest

KRISTEVA, Julia (2010): *Önmaga tükrében idegenként* (ford. Kun János Róbert). Napkút Kiadó, Budapest

LOSONCZ Alpár (2012): Idegenség forever? *Ex Symposion*, 78, 1–11.

SCHEIBNER Tamás (2014): *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*. Ráció Kiadó, Budapest

MARKO ČUDIĆ

Ivo Andrić nemzeti és nyelvi identitása(i) az újabb délszláv és magyar kritikai recepció tükrében

(Rövid áttekintés)

Szinte nincs még egy olyan Ivo Andrićhoz mérhető modern klasszikus, akit, főleg a délszláv értelmezők körében, ne övezne egyidejűleg a teljes konszenzus és a totális egyet nem értés. A konszenzus természetesen arra vonatkozik, hogy Andrić írói nagyságát, életművének monumentalitását, egzisztenciális mélységeket bemutató epikai elbeszélőerejét és a rá jellemző képzelőerővel bemutatott, letűnt, némiképp egzotikus világnak a vonzerejét szinte senki sem vitatja. A totális egyet nem értés ellenben abban nyilvánul meg, hogy a mai napig tart az a szinte teljesen irodalom kívüli történelmi, szociológiai, politikai harc, amelynek a lényege a „kié is valójában Ivo Andrić?” banálisnak tűnő kérdésben merül ki. A józanul gondolkodó pártatlan irodalmár azt hihetné, hogy ez a második (kvázi)interpretatív vonal, amely számára a szerző etnikai hovatartozása(i), nyelvi (vagy nyelvjárási) preferenciái fontosabbak az opus poétikai értékeinél, (majd) értelemszerűen margóra szorul, másodlagos, az irodalom lényegét nem érintő, tudománytalan spekulációnak nyilvánítatik az irodalmi közvéleményben és az irodalomtudományban egyaránt. A józan irodalmár azonban nagy hibát követne el, ha ebben az esetben önnön, egészségesnek tűnő logikáját követné. Sokszor ugyanis egy-egy irodalomtörténész, értelmező, legalábbis, ha az egyetlen jugoszláv Nobel-díjasról van szó, egy személyben testesíti meg a komoly poétikai

elemzőt és a *(nemzeti) vérsajteleket görcsösen számláló* (hogyan egy divatos, ám biokémiai-genetikai szempontból teljesen tarthatatlan, mai publicisztikai fordulattal éljek) irodalompolitikai propagandistát. Ma szinte alig születik olyan szerb, horvát vagy bosnyák, Andrić életművének valamelyik fontos aspektusát taglaló monográfia, amely ne valami nemzeti tudományos projekt keretében íródott volna. Ilyen esetekben pedig a szerzőknek valamilyen módon, valamilyen szintig az éppen uralkodó nemzeti (olykor nacionalista) ideológiá(k)nak kell behódolniuk. Ebbe a kelepcebe néha még a legalaposabb kortárs biográfusok is belesétálnak.¹ Ehhez természetesen maga Ivo Andrić is elég sok okot szolgáltatott életével, viselkedésével, tetteivel, nyilatkozataival, diplomata karrierével, mozgalom- és párttagságaival, részben magával az életművével is, legalábbis annak sokféleképpen interpretálható, könyveiből kiolvasható értékítélet-hálózataival. E rövid áttekintés célja természetesen nem lehet a tengernyi jugoszláv és posztjugoszláv, szerb, horvát és bosnyák Ivo Andrić-szakirodalom lajstromozása. A *mainstream* vonulatok áttekintése helyett itt inkább azokra a margóra szorult vagy szándékosan marginális pozícióból megszólaló hangokra helyezük a hangsúlyt, amelyek poétikai elemzésük keretében kitérnek Andrić nemzeti és nyelvi identitásának újra aktuálissá vált (kényes) kérdésére is.

Ezek között a hangok között előfordulnak magyar(országi) tudósok, szlavisták is. Milosevits Péter például a maga szellemes módján egy mondatban foglalja össze Andrić komplex identitásának kérdését: „Andrić tehát boszniai születésű horvát származású jugoszláv érzelmű szerb író” (MILOSEVITS 1998; 353). A magyar olvasók számára leginformatívabb, legmegbízhatóbb biográfiai vázlatot azonban Lukács István adta az *Ex Symposion* folyóirat Ivo Andrić-számában. Lukács tágabb irodalom- és kultúrtörténeti kontextusba helyezi Andrić identitásváltásait, váltakozásait, a közép-európai modernista poétika egyik jellemzőjeként tekint rá: „Természetesen e művészek gyakorta szembesülnek saját ilyen-olyan identitásuk önmeghatározásának kényszerével, az utókor pedig a felhangoló hovatarozás-vitákban előszeretettel hivatkozott éppen ezekre a kijelentésekre, megnyilatkozásokra vagy kinyilatkoztatásokra” (LUKÁCS 2007; 15). Andrićnak egy fiatalkori, a horvát identitás(á)t mint egyfajta

istencsapást (ön)ostorzó naplóbejegyzésével kapcsolatban írja Lukács István, hogy „[a]z Andrić nemzeti hovatartozását firtató szerb szerzők számára e korai mondatok igazi muníciót jelentenek, ám aki egy kicsit is ismeri a századforduló modernistáinak nemzetostorozó kijelentéseit (publicisztikában, költészetben), e mondatoknak nem tulajdonít különösebb jelentőséget. Érdemes emlékeztetni Ady Endre magyarságostorozó verseire” (uo. 16–17). Közismert tény, hogy Andrić 1919-ben, 27 évesen elhagyja Zágrábot és Belgrádba költözik, diplomata karrierbe kezd. A nyelváltásra, illetve az ijekavicáról az ekavicára való átállására azonban csak 1930-ban kerül sor (uo. 17). Talán éppen ez lesz az egyik fő oka annak, hogy még negyven évvel később is, a *horvát tavasz* (Hrvatsko proljeće) nemzeti megmozdulás előestéjén, a horvát kultúra továbbra is ellenségesen viszonyul Andrićhoz. Ahogy Lukács István írja, „[a] *Matica hrvatska* közgyűlésén 1970-ben Ivo Andrić mint »nemzetét megtagadó« író került szóba” (uo.), amire Andrić, saját közismert visszafogottságából, hűvösségéből kivetkőzve szokatlanul indulatosan reagált, egyenesen „klerousztasáknak” nevezve az őt támadó horvát akademikusokat (uo.). Jeles kroatistaként Lukács István szövegében leginkább a horvát, horvátországi Andrić-kép alakulását kíséri. Andrić 1975-ben bekövetkezett halála után a mai napig sem alakult ki konszenzus arról, Andrićot milyen hely illetné meg a horvát irodalomtörténet(ek)ben. Ivo Frangeš 1987-ben napvilágot látott horvát irodalomtörténetében (*Povijest hrvatske književnosti*) csak Andrić korai lírai terméseit taglalja (tehát a vélt „nemzet- és nyelváltás/nemzetmegtagadás” előttiakat) (uo.). Érdekes, hogy, ahogy Lukács István fogalmaz, épp „a jugoszláv kataklizma árnyékában” (uo. 18), vagyis a délszláv polgárháború elején, 1992-ben Krešimir Nemec horvát irodalomtörténész egy nagy visszhangot keltő tanulmányával elkezd beemelni (vagy visszaemelni) Andrić egész életművét a horvát irodalmi kánonba (is). Ez odáig fog vezetni, hogy Dubravko Jelčić 1997-es horvát irodalomtörténetében, illetve az 1998-ban megjelent horvát írók lexikonjában (*Leksikon hrvatske književnosti*) Andrić egész opusa már igen jelentős helyet foglal el (uo.).

Talán már e néhány bevezető felvetés alapján érzékelhető, hogy Ivo Andrić életművének irodalomtörténeti „elfoglalása”, „visszafoglalása”

(nézőpont kérdése természetesen ez is) nem annyira irodalomtörténeti vagy poétikai, hanem szinte teljes mértékben (irodalom)politikai és presztízs kérdés (mintha a magát elsősorban jugoszlávnak valló Andrićot megillető Nobel-díjnak egy-egy köztársaság vagy újonnan megalakult állam úgymond jogörököse lehetne; olyan ez majdnem, mint amikor a sportstatisztikával foglalkozó szerb riporterek a jugoszláv kosarazók vagy vízilabdázók olimpiai érmeit hozzáadják a szerbiai vagy szerbia-montenegrói érmei lajstromába, az állami jogörökösségre hivatkozva). És akkor még a bosnyák Andrić-értelmezőkről² nem is beszéltünk.

Ivo Andrićot a szerb irodalomtörténet már az ötvenes-hatvanas évektől szinte teljes mértékben a saját szerzőjének vallotta. *Corpus delictiként* nem is annyira az ekavicára való átállását szokták felhozni, hanem Andrić egy 1935-ben napvilágot látott esszéjét (*Njegoš kao tragični junak kosovske misli* / Njegoš mint a koszovói gondolat tragikus hőse), amelyben Andrić a szerb-montenegrói fejedelem és a szerb romantika metafizikus költőbárdjáról, Petar Petrović Njegošról ír, és amelyben Njegoš egész gondolatvilágát az 1389-es rigómezei csata hősi halálimperatívusza és az „égi birodalomnak” a „földi birodalommal” szembeni elsőbbségének az etikájával köti össze. A szerb értelmezők számára már ez is elég erős bizonyíték arra, hogy Andrić ezzel végérvényesen is a szerb kultúrába írta bele magát. Ennek a beemelésnek a korifeusai elsősorban Petar Džadžić és a jeles akadémikus, Predrag Palavestra voltak. A szerb Andrić (torz)kép kulminációja az Emir (Nemanja) Kusturica filmrendező által a néhány évvel ezelőtt kiépített boszniai (adminisztratív a boszniai Szerb Köztársasághoz tartozó) Andrićgrad, az Andrić által megörökített drinai híd közvetlen közelében.³ Itt működik az újonnan (lényegében szerbiai) állami finanszírozással megalapított Andrić-intézet is (*Andrićev Institut*), amelyben időnként szakmai tanácskozásokat, tudományos konferenciákat, könyvbemutatókat tartanak. Kiadói és *andrićológiai* szempontból ezt az intézetet némileg akár a már évtizedek óta létező, ugyancsak természetesen állami finanszírozással létrehozott (hivatalos) belgrádi Ivo Andrić Alapítvány (*Zadužbina Ive Andrića*) egyfajta riválisának is lehetne tekinteni, ha nem ugyanazokból a forrásokból jönne a két intézet finanszírozása, illetve ha lényegében nem ugyanazt a kulturális modellt képviselné mind a kettő.

S bár a Petar Džadžić és Predrag Palavestra által megrajzolt szerbcentrikus Andrić-portré magában a szerb irodalomtörténet fő vonulatában is azóta természetesen árnyaltabb, komplexebb formákat öltött az utóbbi egy-két évtizedben, mégis szimptomatikus, hogy a mai szerb Andrić-biográfusok és életműelemzők számára is magától értetődő, hogy Andrić a szerb és csak a szerb kultúra része.⁴ Még azok a szerb szerzők is hűek ehhez az automatikus besorolási sémához, akik egyébként kritikusan viszonyulnak Andrićnak a diplomata karrierében elkövetett vélt vagy valós hibáihoz (ezek közül a leghírhedtebb az a berlini nagykövetségi epizód, amikor Andrić a Jugoszláv Királyság nagyköveteként a Harmadik Birodalomban Hitler embereinek jelenlétében aláírta Jugoszlávia tengelyhatalmakhoz való csatlakozását – erről egy híressé vált fénykép is tanúskodik).⁵

Egyfajta tabunak számít tehát a szerb irodalmi köztudatban Ivo Andrić nemzeti és nyelvi identitásának/identitásainak firtatása. Az ilyenfajta kutatásokhoz a margóra szorult, a *mainstream* köztudat radara alatt maradt tanulmányok után kell nyúlnunk, olyan kutatók munkásságára irányítani a figyelmet, akiknek a kutatási területe nem felelt meg az akkori (és tegyük hozzá, a mostani) hivatalos szerb kultúrpolitika Andrić-kép formálóinak. Ilyen elfeledett *andrićológiai* klasszikusnak, *underground* alapműnek számít Miroslav Karaulac boszniai származású (ez az adat ebben a kontextusban egyáltalán nem jelentéktelen!) szerb író, irodalomtörténész *Rani Andrić* (A korai Andrić) című, 1980-ban napvilágot látott könyve. Karaulac rendkívül alapos kutatásokat végzett archívumokban, könyve nagymértékben életrajzi és tényközlő, értéktételektől tartózkodó – elvértve fordulnak csak elő benne finom utalások, ironikus megjegyzések, de azok is a fiatalkori Andrić-kép minél objektívabb bemutatásának funkcióját szolgálják. Ivo Andrić saját eredete iránti jellegzetes távolságtartását mi sem bizonyítja jobban Karaulac szerint, mint az a reakció, amit a saját vélt (bár soha nem bizonyított!) travniki szülőháza esetleges emlékházzá alakításának ötlete iránt nyilvánított, már idős korában, 1972-ben: „Amikor egy travniki látogatása során megkérdeztek, vajon ez lehetne-e esetleg az ő szülőháza, Andrić egy rá jellemző, egyszerre túl sokat és édeskeveset közlő mondattal azt válaszolta: »Az

embernek valahol meg kell születnie» (KARaulac 1980; 12–13).⁶ Ennek a kijelentésnek persze nemcsak szubjektív-ironikus töltete van, hanem teljesen objektív alapja is, hiszen egészen kicsi gyerekkora óta nem szülővárosában, a közép-boszniai Travnikban, hanem rokonainál, a Drina-folyó menti kelet-boszniai Višegradban él, az általános iskolát is itt végzi. A gimnáziumot már Szarajevóban (ahol az anyja is lakott) – gimnáziumi tanulmányai idején, mint rendkívül szegény családból jövő diák, évente kétszáz koronás ösztöndíjat kap a horvát „Napredak” (Haladás) társulattól (uo. 22). Hetedikes gimnazistaként, 1911-ben, mint a horvát nacionalista (independista, monarchiaellenes, projugoszláv) ifjúsági mozgalom vezetője, Andrić szorgalmazza a szerb és a horvát radikális ifjúsági mozgalmak egyesítését (uo. 38). Bécsi egyetemistaként, 1913 őszén, illetve 1914 tavaszán, továbbra is a szarajevói önkormányzat, illetve a horvát „Napredak” társulat ösztöndíjasaként, aktívan részt vesz a „Zora” (Hajnal) szerb kulturális társulat, illetve a „Zvonimir” horvát diáklklub munkásságában (uo. 51–52). 1914 tavaszán otthagyja Bécset, és a Krakkói Egyetemre iratkozik át. Karaulac szerint, [n]emcsak a betegség, hanem feltehetőleg politikai okok is állhattak amögött, hogy Andrić elment Bécsből. Ebben az évben, azok között az egyetemisták között, akik ezekről a vidékekről jöttek és az »integrális jugoszlávság« eszméjét hirdették, épp ekkor egy kampány zajlott, amelynek a lényege az volt, hogy bojkottálni kell a megszálló nyelvét és szláv egyetemekre kell átiratkozni” (uo. 53). A szarajevói merénylet után Andrić börtönbe kerül, büntetését Marburgban (Mariborban) tölti embertelen körülmények között, amelyek tartósan megkárosítják amúgy is rossz egészségét, komor, hallgatóg, bizalmatlan és zárkózott emberré változtatják. Azokra a fiatal délszláv értelmiségiekre, akikkel együtt tölti börtönbüntetését, egyfajta nemzet- és kultúraalapító sorsközösségként emlékezik vissza 1921-ben, már az új Szerb–Horvát–Szlovén Királyság diplomatájaként Rómában: „Nekünk, marburgi polgároknak, nagy kurázsira van szükségünk” (idézi Karaulac Adrićot, uo. 79).⁷

Miroslav Karaulac tehát megbízható forrásokra hivatkozva minél objektívebb képet igyekszik festeni a pályakezdő Ivo Andrić identitásáról. A felhasznált dokumentumok, életrajzi adatok, a pályakezdő alkotó ak-

kori kijelentései, szervezeti tagságai alapján elég egyértelmű, hogy szinte teljes mértékben a horvát kultúra hatása alatt szocializálódik, teszi meg első irodalmi lépéseit. 1913–14-es levelezéseiben hazáját kissé ironikusan *Gospođa Croatie* (Croatie Asszonyinak) nevezi (uo. 123). Mégis a horvát kultúra legmélyebb, Andrić szinte egész életművére kifejlesztett hatását a boszniai horvát ferences szerzetesek rejtélyes, magával ragadó történeteinek, legendáriumának korai megismerése jelentette. Az archívumok és Andrić iskolatársainak vallomásai alapján, Karaulac könyvének egy egész fejezetét a szarajevói gimnazista Andrić nyári vakációinak szenteli, amelyeknek nagy részét a leendő író vagy a rokonainál, Višegradban, vagy pedig a boszniai horvát ferencesek kolostorait látogatva és a szerzetesekkel beszélgetve tölti (uo. 137–151). Itt alapozódik meg Karaulac szerint az Andrić-életmű egy meghatározó szelete, amelyet a kritika sokszor „franjevački ciklus”-nak (ferences ciklusnak) nevez (uo. 138).⁸ Azért is rendkívül fontos és értékes tehát Miroslav Karaulac életrajzi fogantatású, megbízható, levéltári alapossággal összegyűjtött, tényeken alapuló, a korai Andrić-tyal foglalkozó monográfiája, mert tisztán és részletekbe menően rávilágít Andrić tanulóéveinek legérzékenyebb pontjaira, objektíven, részrehajlás és főleg bárminemű nacionalista fennhang(ok) nélkül. Épp azokra a személyiségformáló évekre, traumákra, a kibontakozó monumentális epikai világ lehetséges csíráira mutat rá, amelyekről a hivatalos délszláv *andrićológia* (lett legyen az szerb, horvát vagy bosnyák) talán elsősorban azért hallgat a mai napig is, mert a tények nem feltétlenül illeszkednek bele a „magától értetődő” nemzeti besorolás(ok)-ba és az előre megszabott interpretatív sémákba. Az alternatív, a nemzeti fő áramlatoktól eltérő hangok áttekintése, tanulmányozása már csak azért is érdekes, mert egyfajta fordított tükröt állít a hivatalos interpretációk elé. Az utóbbi néhány évben, évtizedben ezek a hangok inkább az internetre vonultak át. Itt most egy konkrét, nagy tekintélyű internetportál Andrić helyét a délszláv kultúrákban újragondoló akciójára fogunk összpontosítani. 2011-ben, Andrić Nobel-díjának ötvenedik évfordulója alkalmából a liberális belgrádi *Peščanik* hírportál szerb, horvát és bosnyák⁹ írókat, irodalmárokat, újságírókat, politológusokat, szociológusokat kért fel arra, hogy esszészerű cikkekben fejtsék

ki véleményüket az Andrić-kérdés vagy Andrić-vita jelenlegi állásáról. Saša Ilić szerb nacionalista projektnek tartja Kusturica Andrićgrad-építését, és teljes egészében elveti, hogy annak bármilyen köze lenne Ivo Andrić szellemiségéhez (ILIĆ 2011).¹⁰ Muharem Bazdulj pedig a bosnyák és a boszniai szerb politikai elitet is azzal vádolja (jó érvekkel), hogy voltaképpen a legutóbbi délszláv háborúban is a politikai instrumentálizáció eszközévé silányították Andrićot, és ilyenként próbálták eladni a nemzetközi közösség képviselőinek, a külföldi békemediátoroknak is. Bazdulj Andrić egy viszonylag ritka műfordítói kalandjával próbálja illusztrálni a jugoszláv Nobel-díjas író komplex politikai filozófiáját (BAZDULJ 2011). Boris Dežulović satirikus író pedig fergeteges humorú dia-logikus cikkben mutatja be az Andrićért folyó nemzeti harcok totális abszurditását (egy híres zágrábi, a nyolcvanas években rendkívül népszerű vetélkedő tévéműsorba, a Kviskotekába – amelynek a lényege az volt, hogy a versenyzőknek kérdések alapján ki kellett találniuk egy-egy rejtélyes személy kilétét – helyezve három rejtélyes személyt [A, B és C személy], akik voltaképp mind a hárman Ivo Andrić voltak) (DEŽULOVIC 2011). Heni Erceg szerint mind a három posztjugoszláv kultúrában, amely Andrićért harcol, a nagy író totálisan süket fülekre talál, az értelmezés nacionalista, felületes, provinciális (ERCEG 2012). Két évvel az ötvenéves Nobel-díj-évforduló után Muharem Bazdulj szellemes cikkben számol le Rusmir Mahmutćehajić bosnyák nacionalista Andrić-értelmezésével. Mahmutćehajić ugyanis egy teljesen új, negatív konnotációjú, irodalomtudományi szempontból teljesen tarthatatlan és bizonyíthatatlan kifejezést kovácsolt össze, az *andrićizmust* (*andrićizam*), ami némileg leegyszerűsítve annyit tesz, hogy Andrić műveinek nagy többségét török- és muszlimellenes (szerb) nacionalista pamfletekként lehet olvasni, sőt, e szerint a bosnyák értelmező szerint egyenesen az 1995-ös srebrenicai mészárlás szellemi előfutárát láthatjuk Andrićban, hiszen szerinte Andrić irodalmi török- és muszlimképe egyoldalú, gyűlölettel teli (BAZDULJ 2013).¹¹

Mégis, az utóbbi évtizedek legárnyaltabb, legkomplexebb Andrić-identitásképét a világhírű horvát tudós, Vladimir Biti adja egy tanulmányában, amelyben Ivo Andrić és Karl Kraus identitását, identitásait

próbálja elemezni a posztimperiális trauma nézőpontjából. Biti szerint mindkét szerző voltaképpen csak a Monarchia többnemzetiségű impériumának a felbomlása után kényszerült arra, hogy „oldalt válasszon” (még akkor is, ha Andrić tevőlegesen is részt vett a Monarchia szétbomlásában). Karl Krausnál és Ivo Andrićnál is, állítja Biti, „[az] egyszerre többfelé tartozás a birodalmi idők öröksége [volt], amelynek most az a fölerősödött imperatívusz szegült ellen, miszerint nekik egy és csakis egy nemzethez kell tartozniuk az újonnan megalakult hazáikban” (BITI 2018; 157). Kraus és Andrić esetében Biti „indázó identitáspolitikáról” (*meaning identity politics*) beszél (uo. 158). A horvát irodalmár természetesen ebben a kontextusban egy magától értetődő, ám igen fontos identitásstratégiai különbséget is kiemel: „Az etnikumok, amelyekhez ők tartoztak, nem veszítették el egyediségüket és különbözőségüket, de az elvárás az volt, hogy felelősségteljesen viszonyuljanak a közös hagyományaikhoz, amelyek persze alapjában különbözőek voltak: Ausztria a maga domináló, illetve Jugoszlávia a maga dominációt tűrő hagyományával álltak előttük” (uo.). A mai nemzetcentrikus értelmezéseket Biti természetesen elveti, „retroaktív nemzeti emberrablásoknak” (*retroactive national kidnappings*) nevezi őket: „[...] Andrić opusának egyoldalú nemzeti kisajátításai nem oldják meg az életmű sokféle entikái, vallási és kulturális hovatartozásait, hanem épp ellenkezőleg, azokat elvetve, nem értelmes és kiegyensúlyozott érvekké válnak, hanem keservesen silány politikai eszközökké degradálódnak” (uo. 160).

Külön figyelmet érdemel Vladimir Biti az Andrić-szakerődalomban is teljesen új és eredeti ötlete, miszerint az ekavicára való áttérés Andrićnál nem azért történt meg, mert az író ezzel a látványos gesztussal mindenáron a szerb kultúrához való hovatartozását szeretne volna megmutatni, hiszen végső soron az ekavica/ijekavica dialektális ellentétpár nem feltétlenül etnikai vagy nyelvhatárokat jelez: elvégre nemcsak a horvátok, hanem a boszniai és a horvátországi szerbek is egytől egyig ijekavicát beszélnek és írnak. Biti merész feltevése abból indul ki, hogy az ijekavica és az ekavica földrajzi/dialektális határa nagyjából a Drina folyó mentén húzódik (tehát Bosznia-Hercegovina és Szerbia határán). Az ekavica, tekintettel arra, hogy azoknak a délszlávoknak a nyelvjárása, akik nem a Monarchia

megszállása alatt éltek, egyfajta egyesítő tényezőként, afféle összjugoszláv nyelvi-nemzeti Piemontként funkcionált (uo. 170). Rengeteg nyelvészeti, irodalmi és politikai ellenérvet, ellenpéldát lehetne itt felhozni ezt megcáfolandó, de erre most itt nincs hely. Ez a (vélt) meggyőződés, Biti szerint, abba a logikai hibába sodorta Andrićot, hogy posztimperialis eufóriájában nem vette észre vagy nem akarta észrevenni egy új imperializmus vagy inkább hegemonia – a szerb(iai) hegemonia – kialakulását. Vagy ha észre is vette, ezt egyfajta „jóhiszemű imperializmusnak” tekintette: „Teljesen érthető, hogy Andrić nem fogadta el azt a hiedelmet, miszerint az osztrákok az emberiség javát szolgálták volna, ám ugyanakkor úgy látszik, azt hitte, a szerbek viszont épp ilyenféle önzetlen tényezők. Végkicsengésében a *Híd a Drinán* egy paradox posztimperialis imperializmusról tanúskodik” (uo. 171). Az, hogy a regényben leggyakrabban épp a szerb nemzetiségű figurák válnak a különböző (török, illetve osztrák) megszállók által rájuk szabott – lehetőleg minél látványosabb brutalitással véghezvitt és leírt – halálos ítéletek áldozataivá, Vladimir Biti szerint nem Andrić szerb nacionalizmusára vezethető vissza, hanem a távoli jövőben lebegő közös (délszláv) ügyért vállalt (fizikai és szimbolikus) áldozatként értelmezendő: „A regényben előforduló szerb hősök rendkívül gyakran esnek az idegen elnyomók áldozatául, és ily módon megszentelődnek a kollektív nemzeti emlékezetben” (uo. 172). S bár már az orosz formalistáktól megtanultuk, hogy az anekdotázás az irodalomtudomány egyik legnagyobb ellensége, mégsem állhatom itt meg, hogy ezt a rövid áttekintést ne két anekdotával zárjam. Talán minden okoskodó összegzés, meddő (pszeudo)elmélet-gyártás helyett e közül a két anekdota közül az egyik szépen illusztrálja Andrić személyes viszonyát a nemzeti besorolásokat illetően, a másik pedig azt mutatja meg, hogyan látták Andrićot nemzeti szempontból mások. Az első anekdota: Miroslav Karaulac számol be egy 2008-as interjúban arról, hogy miután megkapta a Nobel-díjat, Andrić beleegyezett abba, hogy interjút adjon egy zágrábi újságíróknak. Amikor leültek, az újságíró a következő bevezető kérdést szegezte Andrićhoz: „Hogy érzi magát a legnagyobb horvát?” Mire Andrić a következőképpen válaszolt: „Aszszonyom, én elsősorban belgrádi vagyok. Az interjúnak vége.”¹² A másik

anekdota valójában nem is anekdota, hanem egy levél, de szinte anekdotaszámba megy. Ebben az 1937-re datált levélben a nagy kortárs, Miloš Crnjanski ezt írta Ivo Andrićnak: „Én, minden ironia nélkül mondva, őszintén hiszem, hogy közülünk Ön az, aki se nem szerb, se nem horvát, hanem mind a kettő.”¹³

IRODALOM

- BAZDULJ, Muharem (2011): Guicciardini za početnike. *Peščanik* <https://pescanik.net/guicciardini-za-pocetnike/> (2020. április 10.)
- BAZDULJ, Muharem (2013): Ivo Andrić između Mahmutćehajića i Kuljiša. *Peščanik* <https://pescanik.net/ivo-andric-izmedu-mahmutcehajica-i-kuljisa/> (2020. április 10.)
- BITI, Vladimir (2018): „Exempt from Belonging: Ivo Andrić, Karl Kraus, and Post-imperial Trauma”. In BITI, Vladimir: *Attached to Dispossession. Sacrificial Narratives in Post-imperial Europe*. Brill, Leiden–Boston
- BRAJOVIĆ, Tihomir (2015): *Groznica i podvig. Ogledi o erotskoj imaginaciji u književnom delu Ive Andrića*. Geopoetika, Beograd
- DEŽULOVIC, Boris (2011): Ivo Andrić u Kviskoteci. *Peščanik* <https://pescanik.net/ivo-andric-u-kviskoteci/> (2020. április 10.)
- ĐUKIĆ PERIŠIĆ, Žaneta (2012): *Pisac i priča. Stvaralačka biografija Ive Andrića*. Akademska knjiga, Novi Sad
- ERCEG, Heni (2012): Prokletstvo pisca. *Peščanik* <https://pescanik.net/prokletstvo-pisca/> (2020. április 10.)
- GLIŠOVIĆ, Dušan (2012): *Ivo Andrić, Kraljevina Jugoslavija i Treći Rajh 1939–1941. I tom*. Službeni glasnik, Beograd
- ILIĆ, Saša (2011): Kamena vojarna „Ivo Andrić”. *Peščanik* <https://pescanik.net/kamena-vojar-na-ivo-andric/> (2020. április 10.)
- KARAUŁAC, Miroslav (1980): *Rani Andrić*. Prosveta, Beograd–Svjetlost, Sarajevo, 1980
- KORDIĆ, Snježana (2010): *Jezik i nacionalizam*. Durieux, Zagreb
- LUKÁCS István (2007): „Sem utódja, sem őse? Ivo Andrić – két part között”. *Ex Symposion*, 61–62. sz.
- MILOSEVITS Péter (1998): *A szerb irodalom története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998
- MILUTINOVIC, Zoran (2018): *Bitka za prošlost. Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Geopoetika, Beograd
- ŠABOTIĆ, Damir (2019): Bitka za Andrića. *Peščanik* <https://pescanik.net/bitka-za-andrica/> (2020. április 10.)

JEGYZETEK

¹ Žaneta Đukić Perišić egyébként kiváló, díjazott Andrić-életrajzában is úgymond készpénznek veszi, magától értetődő tényként kezeli Ivo Andrićnak a szerb irodalmi korpuszba tartozását (lásd ĐUKIĆ PERIŠIĆ 2012).

² Az exjugoszláv térségben, legalábbis a szerb és a horvát nyelvterületeken az Andrićtyal foglalkozó irodalmárokat szokás a nem hivatalos *andrićolog* (*andrićológus*) címkével illetni,

bizonyára a *šekspirolog* (*shakespeare-ológus*) vagy a *servantista* (*cervantista*) mintájára (ennek persze nemegyszer ironikus csengése is lehet).

³ A főleg liberális értelmiségi körökből érkező kritikusok vélekedése szerint a fehér kőből épült Andrićgrad nemcsak a szerb nacionalista (irodalom- és kultúr)politika, hanem az építészeti giccs csimborasszója is.

⁴ A már említett Žaneta Đukić Perišić Ivo Andrić-monográfiája mellett lásd még például: BRAJOVIĆ 2015.

⁵ Épp ezt a fényképet tette ki, nem éppen *fair* módon, Dušan Glišović szerb germanista saját Andrić-könyvének címlapjára (lásd GLIŠOVIĆ 2012).

⁶ A Miroslav Karaulac *Rani Andrić* című könyvéből származó idézetek mind az én fordításaim (M. Č.).

⁷ Karaulac ugyan nem nemzetalapításról, hanem egy új etnikai közösség (a jugoszláv közösség) megteremtéséről beszél.

⁸ A kritika szerint a „ferences ciklusba” tartoznak nemcsak azok az elbeszélések, amelyeknek főhősei (vagy inkább fő narrátorai, mesemondói) boszniai horvát ferences szerzetesek, hanem például az *Elátkozott udvar* (*Prokleta avlija*) című híres kisregény is, amelynek narratív fősodra egy isztambuli ottomán börtön bugyraiban történik, de a történetet egy fiatal ferences szerzetes mondja el, aki az „eredetit” egy nemrég meghalt idős szerzetestől, Fra Petartól hallotta, aki ebben a börtönben raboskodott.

⁹ Tim Judah újságíró használta először az exjugoszláv térségre a *jugoszféra* kifejezést 2009-ben. A jugoszférának ilyen módon erős ideológiai töltete is lehet, egyfajta „Jugoszlávia a magasban” eszmét olvashatunk ki belőle, még akkor is, ha politikailag nem is beszélhetünk egyfajta „harmadik Jugoszláviáért” folytatott harcról vagy lobbizásról, hiszen az a mai politikai konstellációban merő ábránd csak, a gyakorlatban teljesen kivitelezhetetlen lenne. Arról viszont, hogy nyelvészetiileg még mindig szerbhorvát nyelvről beszélhetünk, több nagynevű nyelvész is ír (szerb oldalon Ranko Bugarski, horvát oldalon Snježana Kordić, hogy csak a legismertebbeket említsük – arról, hogy a szerb, a horvát, a bosnyák és a montenegrói de facto egyetlen policentrikus nyelv, 2010-es *Jezik i nacionalizam* című vaskos tanulmányában ír Kordić) (lásd KORDIĆ 2010). Ennek a nemcsak nyelvészeti, hanem kulturális újraegyesítési tendenciának a csúcspontja volt a *Deklaracija o zajedničkom jeziku* (Kiáltvány a közös nyelvről), amelyet 2017-ben Szarajevóban több mint kétszáz délszláv nyelvész, irodalmár, közéleti személyiség írt alá.

¹⁰ Érdekes, hogy Saša Ilić is Miroslav Karaulac egy másik, 1995-ben megjelent könyvére (*Andrićeve kule i gradovi*) hivatkozik.

¹¹ A bosnyák Andrić-értelmezés kritikai összefoglalóját és kommentárját lásd többek között: MILUTINOVIĆ 2018. Milutinović egyébként alapos áttekintő kötetének néhány hiányosságaira mutat rá viszont Damir Šabotić (lásd ŠABOTIĆ 2019).

¹² Idézi Miroslav Karaulac <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=600296> (2020. április 10.)

¹³ Idézi Muharem Bazdulj <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1100887> (2020. április 10.)

DULAKODÁS A MUSKÁTLIS KERTBEN
(2017, OLAJ, VÁSZON, 100x70 CM)



TERNOVÁ CZ DÁNIEL

Nyelvi közösségek és modifikációs gyakorlatok

Azonosságok Böndör Pál és Jovan Zivlak korai költészetében

Kontextuális azonosságok

Jelen tanulmány Böndör Pál és Jovan Zivlak korai költészetének párhuzamos olvasatára vállalkozik. Olyan kontextuális megegyezések kerülnek elemzésre, melyek hasonlóan befolyásolták az azonos időben és helyen induló két költői pályát. Böndör és Zivlak lírájának az 1960-as évek második felére és az 1970-es évekre tehető a korai szakasza, ami egy-egy újvidéki folyóirathoz kapcsolódott. Előbbi az *Új Symposion*, utóbbi a *Polja* szerkesztőségi köréhez tartozott, melyek a korabeli Jugoszlávia folyóirat-kultúrájában a valóságértelmezés, reflexió és a kritika terepeként jelentős szerepet játszottak. „A kollektív társulások helyei”-ként lehetőséget nyújtottak, „hogyan a költői ingénium utat nyerjen, hogy a költő szavát tegye az esetlegességben megmutatkozó általánost” (LOSONCZ 2018a; 9).

A két szerkesztőség 1979-ig azonos helyszínen, egymás mellett működött, átjárásokkal és szövegek átvételével, így módon számottevő fordításkultúrát kialakítván. A kiállításoknak, közéleli vitasorozatoknak, performanszoknak, szerb és magyar költőknek és képzőművészeknek alkotó- és színtereként működő Ifjúsági Tribün adott otthont mind a két szerkesztőségnek. „Ez lett a helyszíne a kivételes intellektuális és kulturális úttörések, a fékezhetetlen kritikai energiák meg az új irodalmi, művészeti és elméleti elképzelések bemutatásának. A hermeneutikától, Heideggerig, strukturalizmustól, posztstrukturalizmustól, posztmodernizmustól, szociográfiától a fantasztikus irodalomig, mágikus realizmusig, neoavantgárdig... és minden fontosabb akkori jugoszláv és világ-

irodalmi jelenségig” (ZIVLAK 2006; 96). A 60-as évek végétől kezdődően a 70-es évek végéig a tribünön többször fellépő (CSÁNYI 2018), illetve az *Új Symposion* második nemzedékének tagjaként a szerkesztőségben dolgozó Böndör versei az 1960-as évek végétől kezdődően jelentek meg a folyóiratban, majd a 70-es években a szerkesztőség tagjaként dolgozott. Zivlak szintén az 1960-as évek végétől publikált verseket különböző folyóiratokban, az 1970-es években vált a *Polja* szerkesztőségének tagjává.¹

Lényeges kontextuális körülmény, hogy amikor Böndör és Zivlak csatlakozik az Ifjúsági Tribün folyóiratkultúrájához, és belép a kulturális diskurzusba, a jugoszláv szocializmus utópiája már veszített az erejéből. Az 1968-as diáklázadások eszmeiségének szubjektív lecsapódása kiolvasható egy-egy megszólalásukból, a művészet valóságformáló sajátosságát viszont ekkor már gyanakvás övezte. Amit az 1960-as években Végel László a vajdasági magyar *vers kihívásának* tartott, ekkor már a kihívás hiányként fogalmazódik meg. A jelenségek, amelyeket Végel említ, a nemzedékiség és programalakítás, a sematizmus és a dogmatizmus alóli felszabadulás, a korral való szembesülés és az adott társadalmi léttel folytatandó dialógus. Ugyanakkor, a hiánytapasztalat érzékeltetése mellett, a folytonosság nem szakad meg, és előtérbe kerülnek azok a már kimunkált individuális poétikai stratégiák, melyek a lírai szemlélet teljességigényével lépnek fel. Ilyen Papp Józsefnek az *Állásfoglalás* című versében kirajzolódó humanista ethosza, Koncz Istvánnak a magány és a kozmológia kettősére felvezetett szólamai, majd a fiatal Domonkos István totális költészetének szubjektuma mint a transzcendentális bűntudat hordozója (VÉGEL 1975).

Alighanem Zivlak lírájáról ugyanúgy elmondható az az irodalomszociológiai jelenség, ami Böndör poézisének sajátossága, hogy „versvilágának kialakulását és stabilizálódását mélységesen befolyásolta az a viszonylagos nyugalom, ami a hatvanas évek elején vívott irodalmi harcokat követte már a hatvanas évek legvégén, vagy inkább a hetvenes évek elején” – ami lehetővé tette a *szabad költői választást* (BÁNYAI 1979; 373). Mindez az utániség és a kifáradás artikulációját, egyúttal a „befeléfordulást, az elzárkózást, az intimizálást mint valóságos kiutat, megol-

dást” (BÁNYAI 1979; 373) kínálta fel a fiatal költők számára. A cselekvés helyett a hallgatás jelenthetett még irányt az *immanencia* felé a korabeli vers számára.

Ezek a körülmények között önreflexivitásuk a költői ellenállást nélkülöző és a lírai hagyomány felé forduló pozíciójának keresésében és kritikájában formálódott. Ily módon vált lehetővé az azonosnak mondható sajátosságok – a resignált attitűd és a szubjektív lírai nyelv kimunkálása. A modernitás egyéni szemlélete, bölcseleti líra jellemzi a korai verseket: a nyelv metadiskurzusa, a látható és a láthatatlan dialektikája, a klasszikusokhoz fűződő felforgató viszonyulás, a hagyomány porszemcséinek beszivárgása a versbe. Számukra továbbra is aktuálisnak számított a líra átformáló, jelentésadó jellege. Zivlak szemlélete szerint: „a költészet időtlen idők óta mint szubverzív, tehát zavaró elem létezik a társadalomban. A poézis a válság gyakorlása, az önmagukat tökéletesnek, befejezettnak állított rendszerek »föllazítása«. A költészet maga a probléma!” (MÁNYOKI 1991; 39).

Az életrajzi hasonlóságok ellenére megemlítendő az eltérés a két költő irodalomtörténeti pozíciójában. Zivlak a legjelentősebb kortárs szerb költők közé tartozik: több jelentős díjban részesült, nemzetközi fórumokon szerepelt, a jelenlegi szerb irodalmi élet elismert tagjának számít. Ezzel szemben Böndör kisebbségi alkotó, szerényebb recepcióval bíró költő. Zivlacról sokkal több tanulmány íródott, valamint több interjút, esszét olvashatunk tőle, melyek a költő kötelességéről, elhivatottságáról vallott eszméket tartalmazzák. Míg Böndör megszólalásaiban jóval kevesebbszer találkozunk konkrét célokról, az elkötelezettségéről és költészetének etikai elhivatottságáról a művei tanúskodnak. Mégis a két alkotó lírai szubjektivitása olyan hasonlóságokat mutat, mely elsősorban a Böndör-líra pozícióját szemléltetheti új perspektívában, olyan jelenségekre helyezvén a figyelmet, mint a lokalitásból származó determináció vagy a költői kifejezés szubjektivitásában rejlő egyetemesség. A lírára irányuló reflexivitás sajátos módon áthatja a vajdasági alkotó életművét, és ez a sajátosság mind a két alkotónál hermetikussá teszi poétikájukat. Zivlak recepciójára jellemző az az elgondolás, hogy a költészetének értelmezhetősége magára a költő személyére vezethető vissza

(STRAJNIĆ 2007; 85). Az egyéni sors, a belső tapasztalat Zivlak poézisének a forrása, átítatva a századelő szerb költészeti hagyományából származó forma utáni vággyal és *egzisztenciális nemtudással* (AĆIN 1984; 251, KONSTANTINOVIC 1983d; 247, 251). Böndör költészetszemléletére szintén jellemző a magába zártság. Ilyen megközelítésben árnyaltabbá és konkrétabbá válhatna a líráját jellemző, más szövegekből származó gyakori átvételekhez, utalásokhoz, illetve saját szövegek ismételt felhasználásához kapcsolódó elképzelés, miszerint „költészete retorikai és poétikai tradíciók hullámmozgásában ragadható meg” (TOLDI 2015; 107).

A saját helyzetét felismerő, szemlélő, megkérdőjelező, térbe és időbe helyező én tükröződése, térképezése, felszámolása válhat reflektálttá. A Böndör-költészet szerves része a kisebbségi nyelvi kódoltságra válaszként adott modifikációs gyakorlat,² ami lírai szempontból, a pálya korai részének esetében, a korabeli jugoszláv és magyarországi irodalmi diskurzus eltérő jelenléteként értelmezhető. Míg az előbbi a tapasztalat és világszemlélet konkrét terét és társadalmi kontextusát szolgáltatja, addig az utóbbi sokkal inkább a nemzeti hagyomány nyelvi megelőzöttségét jelenti. Mindez áthatja a versnek és művészetnek a lokalításra és az egyetemességre felfűződő dialektikáját, valamint a horizontális és a vertikális mozgásirányokat.

Ezekből a jellegzetességből indul ki a jelen összehasonlítás, a kimunkált, önmagához folyton visszatérő költői nyelv és az önmagáért való lírai mű jelentéstartománya, a folyamatos (el)vonatkoztatást gyakorló autoreferencialitás, a poézis mint az individuális nyelv emancipációjának tevékenysége, a költő ősi forrásokból eredő feladatára minduntalan reflektáló Zivlak párhuzamba állítása egy hasonló alapokra építkező költői életművel mind a nyelven és kultúrán való átjárások jelentőségére mutathat rá. További hozadéka lehet a jelen elemzésnek, hogy a recepció által eddig kevésbé kutatott nyelvi közösségek hatását prezentálhatja a Böndör-költészet versszerkezeteire, motívumhálózataira, intertextualitására, valamint valóság szemléletére. A szerb és a horvát költészeti kapcsolódásokat illetően a recepció egy alkalommal, az 1993-ban megjelent *Tegnap egyszerűbb volt* című kötet kapcsán figyel fel ilyen jellegű sajátosságra. Virág Zoltán párhuzamot von Danijel Dragojević,

Slavko Mihalić és Vojislav Despotov poétikájával, annak kontextusában, hogy a „kötet antikizáló ciklusai, a paratextuális vagy más kiegészítések formájában egyértelműsített Arany János-i, Kosztolányi Dezső-i, Weöres Sándor-i, Nemes Nagy Ágnes-i, Tandori Dezső-i párhuzamokon túlnőve, erős tapadást mutatnak, szoros rokonságban állnak a kortárs horvát és szerb költészet markáns vonulataival” (VIRÁG 2010; 81).

Konzeptuális, gondolati líra

A konceptualizmus figyelembe vétele nélkül aligha lennének érthetőek Böndör és Zivlak korai költészetében a szemlélődő, tárgyias poétikai jegyek és a rejtőzködő személyesség, az élőbeszédszerű lírai sajátosságok, a magánszférának a fragmentum és a teljesség viszonyába állíthatósága, a felfokozott individuum létformáló szerepének devalválódása – és az ebből keletkező hiányérzet, kitörési vágy, szociális és individuális határátlépő poétikai gesztus érzékenysége. Lényeges az individuális szenzibilitásnak, a művész mindennapi létezésének és tapasztalatainak előtérbe kerülése a konceptualizmusban, melyben a plasztikusan alakot formáló művészi processzusok helyett a *mentális folyamatok* kerülnek előtérbe, melyekben maga a fogalom vagy a gondolat képzi az imagináció gyújtópontját. Az így keletkező mű pedig nem forma, hanem koncepció, nem materiálisan, hanem szellemileg létezik, az esztétika és a kultúra területe helyett a magánszférában fejt ki a hatását (DENEGRİ 1976; 15).

Böndör költészetében erőteljesen reflektált a megőrzés és a teremtés, különbözőség és azonosság feszültsége, a lírai anyagának közvetlensége és elevensége: erőteljes lokalitás jellemezte mind a költői-alanyi beilleszkedést, szerepvállalást, mind a poétikai orientálódást. Ennek megfelelően az 1960-as évek vajdasági magyar lírájának tendenciái mellett és azokkal szemben indult költői pályája. Az ekkor meghatározó avantgárd irányzatok, a konkrét költészet és a tipopoézis verseszményét követték. A symposionista líra, a Papp József-féle *Híd*-nemzedék és Koncz István „határozott erkölcsi világkép”-e (VÉGEL 1975; 51) a kollektív fellépést és a társadalommal való dialógus megteremtését érzékenységgel

megalapozó, a közérzet és létérzés metafizikai és lelki szintjeit mozgató funkcióval és modellel ruházta fel a költészetet.

Ilyen körülmények között jelentkezett az *Eső lesz* című első Böndör-kötet erősségeként kiemelt szubjektív reflexió és megismerési igény, paradox módon egyszerre „a semmi ránk vetítettése” és a „centrumvágy” keresése (TOLNAI 1970; 10). A böndöri verseszmény kapcsán meghatározó jegyek merültek fel már ekkor: nyelvi és szerkezeti fegyelem, „a világban, az időben való létezés egy elvontabb megfogalmazása” (BÁNYAI 1971; 217). A szavak, a tárgyak önmagukért vannak, a metaforikus jelentés nem mutat túl a költészetnek mint a kimondhatóság lehetséges kerekeinek a határán. E konkrét költészetének példái előbb az *Új Symposion*-ban, majd az *Eső lesz* című kötetben közölt, illetve fordításban a *Polja* lapjain is megjelent *tárgyilagok versek*, melyek gondolatisága magába foglalja a költő feladatáról alkotott elgondolásokat, az eredethez és a végességhez való viszonyt, a korabeliség kételyét: „te / tudod / a dolgom / végletek kínja / haptákban / álló / rögeszmék vészkiárat / nincs”, „korok / magas-rétegek / légitámadása / négyperces légiriadó // véges-végtelen / véres-vértelen” (BÖNDÖR 1970; 35–44). A konceptualizmus korabeli aktualitásának tudható be, hogy a két költő korai költészetében fedezhető fel a legtöbb hasonlóság – az önálló forma- és gondolatvilág folyamatos kibontakozása nyomán. Mindkét esetben meghatározó a Tolnai Ottó idézett *Eső lesz*-kritikájában felvázolt koncepció, ami a *rövid vers* formai imperatívuszának aktualitását hangsúlyozza. Az imént idézett *tárgyilagok versek* elején olvasható a „mennél rövidebb / mennél kegyetlenebb” böndöri felkiáltás. Zivlaknál pedig a *tedd, amit kell (čini što moraš)* című versében fogalmazódik meg hasonló elgondolás: „beszélj röviden és világosan mint mindenki / a maga idejében”.³

Míg Böndör korai költészetében a kalligrafikus kísérletek és a tipopoézis változatai reprezentálták a korabeli intermediális törekvéseket, addig Zivlak jellemzően a költészetet és a lírai hagyományt tekintette elsődlegesnek a többi művészettel szemben. Saját elmondása szerint korai költészetében „a *mitikus* és az *egzisztenciális* közötti egyensúly (valamiféle szintézis) megteremtése (ennek a viszonynak a *nyelve*)” számított célkitűzésének, mely a költői képek mellőzésében, a kon-

ceptuális és gondolati líra műfajában formálódott (MÁNYOKI 1991; 38). A közeledés és a távolságtartás közötti középútról tanúskodik a *Polja* szerkesztői filozófiájával kapcsolatos kijelentése: „A kortárs irodalom modern törekvéseinek felkarolásában az egészséges középút hívei vagyunk. Az avantgarde-nak nem a radikális elképzeléseit valljuk magunkénak; mi sem áll távolabb tőlünk, mint az utóbbi években mester-ségesen kiagyalt izmusok: konceptualizmus, body-art stb. S bár ezekről a kísérletekről is tájékoztatjuk olvasóközönségünket, elsősorban a mai élet jelenségeit korszerű formában szembeesítő művek számára tartjuk fenn lapunk. Természetesen ideértjük a marxista kritika jelentős vívmányait asszimiláló irodalomkritikát is” (FÖLDEÁK 1978; 9). Hozzá tartozik ehhez a távolságtartáshoz, hogy valószínűleg az említett irányzatok jugoszláv interpretációjára értendő, a konkrét vizuális költészeti és az egyéb (neo) avantgárd lehetőségeket felhasználó epigonjelenségekre. Minthogy az egyes irányzatok megnevezése és célkitűzése az eredeti kontextusától eltávolodva esetlegessé válik.

A két költő ebben az időszakban a pályájuk elején jár (mind a ketten 1947-ben születtek), első kötetük után folyamatosan eltávolodtak az avantgárd kollektivitásától. Elmosza ezen kérdés jelentőségét a szubjektív létérzés felerősödése, és az önálló megvilágosodás lehetetlenségét újra és újra belátó, szemlélődő és távolgástartó (ön)reflexivitás jelenti a rokonságot a két líra között. Ezek olyan lírai motívumokban fogalmazódnak meg, mint *az éjbe zsugorodó szürkesség és langyos fény; hosszúra nyúlott ősz és ősz-mozdulat; fáradt tekintet és elnehezülő pillantás-erő; szürke-köves terek és időtlen sziget* az *Eső lesz* verseiben és *töredező és márványos fény (rastresita svetlost, mermerna svetlost), tengerráncok (nabori mora)* és *tartós szigetek (trajne obale)* a *Hajós* című kötetben.

A magánszféra aktualitása

A személyes tér lírai felértékelődésében jelentős szerepet játszott az a már említett körülmény, hogy Böndör költészete „ellen-költészet utáni jelenségnek számított” (UTASI 1982; 142). Az átformálással, elmozdulással, meghaladással és a mindig jelenlevő esetlegességgel kapcso-

latos, fentebb említett irodalomszociológiai vetület, miszerint Böndör költészetéből elmarad az *Új Symposion* első nemzedékének „energikusan kidolgozott negativitás”-a, a magánszférát hozza aktivitásba. Ennek következtében „[i]nkább a negativitás fetisizálását teszi szavá a költő, és a magánterületre korlátozza a negativitás felidézését, méghozzá egy kimetszett mikrohelyzetből kibontakozó dezilluzionálás környezetében” (LOSONCZ 2018b; 324).

A recepció egyetértően a *Karszt* című kötetet nevezi meg újító jellegű műnek, mely révén a költő elmozdult a korábbi nemzedéktől és a vajdasági magyar irodalom költészeti modelljétől. A poétikai újítást a szubjektív hang és az én pozíciójának felerősödése, illetve a kontempláció tárgyainak geometrikus felaprózása jelentette. A kényszerű elmozdulásból adódóan az autonómia kidolgozásának szükségszerűsége a vers mértani képletszerűvé válásához vezetett: „(Merőleges és függőleges / éberálmok metszéspontján / szívedből a dadogásod –)” (*In parenthesis*, BÖNDÖR 2017; 25). Az *Eső* lesz kísérleti jellege, a saját hang keresése, „az önmagára, körülményeire kérdező, de saját magáról minduntalan lemaradó szubjektum felismerései” (VIRÁG 2010; 69) után a *Karszt* című kötetben átszerveződtek a korábbi esetleges relációk egy stabilabb pozíciójú, szemlélődő lírai én felé. „Az első kötetben a költő által megkonstruált »geometriai« táj kap itt egyszerre szenzuális-élményi hátteret, metaforikus s egyben ars poetica-szerű jelentésvonatkozásokat” (HARKAI 2017; 346). Ilyen arspoetica-szerű költészeteszmenyt (UTASI 1982; 141) jelenített meg a teljes életművön átívelő poétikai stratégiákat származtató címadó vers: „Eső veri a sziklákat, mállik / a betűkről az ékezet. Sehol / egy fűszálat. Kőházak. A táj / nem ismeri a súlytalan díszeket. // Tömondatokban beszél a szél. / _____Kavicsként a szó / a szikláknak. Jelzők nélkül / visszhangzik odébb a világnak” (*Karszt*, BÖNDÖR 2017; 26). A második kötet sajátosságait – az objektív költészet hagyományának és a szubjektív, a tájba belehelyezkedő szemlélődő líra fokozott jelenlétének a kettősségét, a rejtőzködő személyiségből adódó ellentmondásos feszültséget, egyszerre gondolati és poétikai diszszonanciát – a *Vérkép* című kötet újra reflexió alá vette, esztétikailag tökéletesítette. Az utóbbi műben autonóm kontinuitás formálódott: „a költő,

mondhatni, klasszicizálta önnön korábbi kísérleteit" (BALOGH 1980; 72). A kísérlet továbbra is két szintre terjedt ki: a topográfiai, szövegszerű, nyelvközpontú önfegyelem mellett az egzisztenciális vonal szintén körvonalazódott. Egyrészt a korszerűség megkérdőjelezése, a költői lét megkétszerezése vagy a túl koraisága, ily módon kizökkent időbeliséget, a kiindulópontot és a célt összefogó örök jelenbe helyezkedvén: „Beszorulva két mondat közé, mint féreg a fába" (*Két mondat közé*, BÖNDÖR 2017; 50). Másrészt valamilyen végesség, illetve teljesség formálódott, a szó és a mű, a töredékszerű időbeliség és a dezillúziós szövegtapasztalat között: „Ujja hegyéről legurult egy vércsepp. / Apró cseresznye a megfelelő rubrikába" (*Vérkép*, BÖNDÖR 2017; 50).

Hasonló útkereséssel jellemezhető Zivlak korai lírája. Első kötete a szereplehetőségekről és nyelvkeresésről szóló *Hajós (Brodar)*, mely a személyes és a tárgyias líra jegyeit ötvöztvén, a szemlélődés és a metafizika tartományainak feszültségét kísérte meg keretek közé szorítani. Hasonlóság a két életmű között, hogy az első kötet egyaránt felvillantja a költői szereplehetőségeket⁴ és az esetlegességét, szárnypróbálgatásait, a tárgyak konceptuális megragadásából való építkezést, viszont a saját versvilág létrejöttéről a második kötet, Zivlak esetében az *Esti iskola (Večernja škola)* versei tanúskodnak. A *Háromlábú asztal (Tronožac)* és az *Erdei bozót (Čestar)* című kötetekben a nyelvi mező, szöveg, írás szubjektivizációjával nyújtott jelentős elmozdulást, mindezzel új horizontot tárva fel a korabeli fiatal jugoszláv költészetben (AČIN 1984; 375). Böndör Pál fordításában az *Új Symposion* 1977 májusi számában megjelent Zivlak-versek között olvasható: „a huszonkilencedikben vagyok. mennyi évet / kellett leélnem. / ezret. ezer évet. számtalan változást. / az össz barátom ismerem. / száz méterről. ha távolról nézem őket. / illedelmes távolból ha beszélhetünk. / másról nem tudok semmit." (*Csukom az ablakot*).

Zivlak költészetéről, a költő és társadalom viszonyáról írt esszéi vagy a vele készített interjúk jellemzően nagyobb távlatokat ölelnek a költő szűk térbeli és társadalmi helyzeténél. Felvetődik többször a modernitás kérdése vagy a költészet őseredete és jövője. Ugyanakkor nyilatkozik a magán-szférába való visszahúzódásról mint a fentiekben felmerülő lehetséges

morális viszonyulásról: „Sokszor beszélnek az erőszakról a szocializmus-
sal kapcsolatban, csak hogy így kiüritik a magán jellegű szférát, az em-
beri létezők világát, azok világát, akik saját védelmi mechanizmusokkal
rendelkeznek, sötét és összetett olvasmányokba burkolóznak, valamint
egyéni indíttatású és formatív lázadási kísérletekbe, ösztönzésekbe
merülnek bele” (VIRÁG 2008; 27–28).

Szemlélődés és kiterjedés, teremtés és pusztulás

Az ily módon központi térbe kerülő magánszféra aktualitása egyúttal
a világra nyíló tekintet feltárását és individualizációját szolgálja, mint a
szemlélődés lírai visszahódítása, a valamilyen állapotban levő *én* mint a
mindennapi helyváltoztatások, megrendülések, helyzetzavarok *epicent-
ruma* (BELANČIĆ 2004; 44). A magánszféra aktualitása egyúttal fokozza
az egyéni tekintetnek az átlátható adothoz képest alternatív egységet
teremtő látószögét, egyúttal annak disszonanciáit, nyelven és racio-
nizmuson való kívülségét, így a költői nyelv önmagába záródását – a
saját magában végződő formát, a teremtés és a pusztulás pontjainak
megegyezését. Egyik költészettörténeti előzményre figyelhetünk fel,
ha felidézzük a maga korában szintén elmagányosodó, illetve a vers
grammatikai és lexikális ballasztjainak lecsupaszítását és az (anya)nyelvi
ösmelódiának felhangoztatását valló szerb költő, Momčilo Nastasijević
Tekintet című versét, mely Spiró György fordításában a következő: „Van
tekintet – szemnek pusztulása. / Éhhez enyhíts halást. / Nem lenni –
utam ez. // Vak légy – vagy kelj nézvést. / Mert mint az élet / Kevés a
halál is” (SPIRÓ 1983; 349).

Zivlak a nézésről írt jegyzetében, mely 1979-ből származik, arra követke-
tet, hogy a nézés nem kizárólag az *esemény-eredetére* való odafigyelést
jelent, amely a megfigyelő előtt történik, hanem a történés kontúrjaiban
elmerülő imagináció megy végbe. A nézés nem a látást szolgálja, hanem
egy eltérő eredet létrehozásába való imaginatív bekapcsolódást (ZIVLAK
1995; 48–49), a kényszeres beszéd révén. A szemlélődés a megismerés
tárgyának kiválasztása, behelyeződés egy nézőpontba, a körvonalak
kiindulópontjának birtoklása, a kijelölés és módosítás lehetőségének a

tudata, annak révén, hogy a költő írni kezd, az adotthoz képest egy inverz perspektívában. Böndör egyes korai verseiben ugyanúgy hangsúlyt kap a tekintet és a leírás, az anyag és a forma, kifejezés és jel, határ és a kiterjedés, a vers szubsztanciális kiterjedése, élet- és mozgatóereje: „A lassú víz felett, mint egykor, madarak. / A rövidülő évekkel röptük nem változott. / Talán a vékonyuló homoksáv szürkébb, / szemben a hegy emberi nyomoktól tarkább. / Így lettek átlátszóvá a papírlapok? / Párosával következnek az ellenkező / irányú betűsorok. Pont- és vesszőforma / madarak, élő lélegzetszabályzó jelek. // A lassú víz felett, mint egykor, mozgás. / Az ébresztőóra mögött *A szép kertész nő*” (*Tekintetfelület*, BÖNDÖR 2017; 26). Zivlakhoz hasonlóan, már ezekben a versekben a mindent kormányzó és természeti princípiumokkal felruházott *meghatározhatatlannal*, elsőként a görög preszókratikus filozófusnál, a milétoszi Anaximandrosznál megfogalmazott *aperionnal* létesít diskurzust a vers, az ellentétek között működő megtorlás törvényével, mely a világban minden változáson uralkodik (KIRK–RAVEN–SCHOFIELD 2002; 181).

Jelentős hasonlóság így a versírás mint etikai intelem, az önismeret és mértékletesség eszményének vallása, a világról alkotott önálló kép megalkotása során. Ezzel a sajátossággal szinkronizálódó versszerkezetet illetően hasonlóság tehát, hogy valamilyen a mindennapokban rejlő igazság, végesség megismerésének, kontemplációjának az eszköze tárul fel egy-egy vers elején, a már eleve adott formák újragondolásának a szándékával. A Zivlak-féle versszemlélet szerint a keretezés hiábavalóságából, a költő világképének felaprózottságából, a lírai megszólalás időtlenségéből, a lírai én esetlegességéből adódóan a vers soha nem valaminek a koncentrációjaként, *összeszedettségként* épül fel, hanem *szóródás* jellemzi, a körülhatároltság helyett az exterritorialitás érzete jelenik meg (ZIVLAK 1995; 45). A vers az időtlenséget szóltatja meg, benne átrendeződik a temporalitás a teremtmény autonómiájának alárendelt pillanatnyiság kiéleződésével, a múlt, jövő és jelen időhármán lírai érvényességének felbontásával: „Mindig igen és mindig nem. // A métert, percekét / valuták értékét – / az egységeket mind, arányosan / ha kisebbé zsugorítanánk vagy meg- / növesztenénk: Nem is tudom. / Vagy aránytalanul, összevissza, legbelül?” (*Össze*, BÖNDÖR 2017; 27).

A nyitás, önfeltárulás, mely a költészet univerzalitása és a lét kozmológiai értelmezése felé irányul, oly módon megy végbe, hogy a lírai én látvány- vagy emlékképként beemeli az elmosódó múltat, a végesség bizonyosságát, a jelentés *már mindig* jelenvalóságát, majd jellemző a vers végén a banalitásba torkollás, az ellentmondás feloldhatatlansága és zárlatként a csattanó kényszerűsége. Ezen jelentésrétegek határmezsgyéi összemosódnak, feloldódnak a lokalitásból való kitekintés kiterjedésében: „Nyitott ablak a meleg éjszakába. / Halványuló kép a családi albumból. / Már mindenhol vannak. / Ez a jóféle pokróc mindent eltakar. / Aratásig két hét” (*Hatsoros perc*, BÖNDÖR 2017; 24). Vagy az említett Böndör-fordításokban megjelent Zivlak-versek közül a következő tükrözi ezt a tapasztalatot: „(...) / nincsenek árnyak. / a halottak halottak az újság lapjain. / ha veszem az ollót megőrzök-e valakit. / ha kinézek az ablakon / látok-e valamit. / nem akarok élni. a képem a falon van. / Az imént felhúzott ingem nem akarom levenni” (*Nem akarok élni*).

A kontextuális azonosságokból adódó költészetszemléleti megfelelések mellett alapvető különbségek mutatkoznak mind szerkezeti, mind szemantikai szinten. A két költőt foglalkoztató végesség jelentésmezője Böndör költészetében leginkább a versenyfutás és az edzésgyakorlatok egzisztenciális individualizmusához és a valahonnan elindulásból a valahova érkezés linearitásához köthető benyomásokkal hasonlatos, a cél és befejezettség vágyképének mozgásba hozása révén. A végesség szkepticizmusa a beteljesül(het)etlenség, az örökké mozgásban, alakulásban való lét gondolatával kapcsolódik össze. Ez a líra nem mondott le teljesen a vers metafizikájáról, a tartalom immanenciájáról, a mindig a már meglévő ismétlődéséhez visszatérő költőnek az ön maga és az adott meghaladásáról, ám ez másodlagos vagy éppen ennek az előfeltétele a distancia és az irány kirajzolódása – a *kiterjedés* kérdése mellett. Ezzel szemben Zivlak költészetében a végesség mint kényszerképzet mélyebb tartományok felé irányul, leginkább a halál szemantikai tartományaihoz kapcsolódik, ami esszéinek is visszatérő témája: az *Én* egy olyan rab, aki soha nem szabadulhat a halál öleléséből, a halál, melyről a szöveg nem mondhat semmit, csupán annak szegélyeit szolgáltatthatja (ZIVLAK 1995; 53).

Gondolati forrásainak szélességét – a halál és a banalitások, a mindennapok és a kozmológia összhangját – jelzi az egzisztencialista szintaxisa, formailag a mértékletességet tanító epheszoszi Hérakleitosz intelmeit megidéző gnómius verssorok egységideálja (KIRK–RAVEN–SCHOFIELD 2002; 314):

„a föld a világ tökéletes / őshazája. lényegült / betegség és csak egyedül-
álló tudásunknak / melléknevei maradtak. meghalni. megfordulni / könnyedén tükörsima cipőtalpon. szüntelenül ameddig / a kozmikus éter szélesedik. / propeller zúgás / olyan tiszta a levegő mint a nyelv ami a derűs mulandóság / köré fonódik. fuvola és pánsíp. tágas / a szoba ahol lámpa ég és a szél kitárja a szekrény / szárnyait. erdei növényzet. tavirózsák. kemény / szavakkal / tea és kakaó gőzölög és frissen sülttel vegyül az ég / átláttam a halált és az illatot mely / felszáll egy pontból. a föld redőzik és / megremeg. / de senki sem énekel” (*Tavirózsa*, ZIVLAK 1989; 23).⁵

Az *anyag* és *szellem* teljességét jelölő szimbolikából kölcsönzött *tavirózsa* motívuma hasonlítható ahhoz a funkcióhoz, amit a Böndör-poézisnek, többek között, a keleti formái betöltenek. Ezek jelenléte annyit jelent, mint költői elidegenítés, konstruktivitás a már eleve adott horizontoktól elvonatkoztató és a reflexióhoz szükséges távolságot megteremtő teljességformák. A Zivlak-recepció már korán felfigyelt az antik bölcséleti töredékek formáit és eszmetanát rendszerező-újragondoló strófaszerkesztésre. A két életmű párhuzamos olvasata kidomboríthatja a Böndör-költészet hasonló törekvéseit. A dolgok központi jelentőségű szabályszerűségeinek megismerésére irányuló és a bölcsességre törekvő herakleitoszi önvizsgálat és önismeret⁶ annak a fölfedezését jelenti, hogy a lélek határai túlnőnek az egyes emberen (KIRK–RAVEN–SCHOFIELD 2002; 356). A Zivlak-recepciót lényegileg meghatározza ez a gondolkodásmód, ami feltehetőleg a szerb poézis hagyományának folytonosságában gyökerezik. Radomir Konstantinović elemzéseiben a *nyelv és a lélek* kettősségéből építkező lírai tapasztalat olyan sajátos transzgresszív stratégiákat nyújt, mint a Miloš Crnjanski *újromantikus kozmizmusa* révén formálódott test nélküli végtelenség ideája (KONSTANTINOVIC 1983a; 366). Továbbá említhető a Zivlak által

kiemelt költőelőd, Laza Kostić barokk szellemiséggel átítatott *dinamikus harmóniája*: a teremtés összhangjának kereszteződése a halállal és a semmisséggel mint a szétbomlás, felszámolódás végső kategóriájával (KONSTANTINOVIĆ 1983b; 138).

Az eredet kritikája

A nemzeti hagyomány ezen kontinuitásából és a fentebb sorolt transzgresszív lírai alakzatokból és valóságszemléletből kitűnik, Böndört és Zivlakot költészeti pályájuk korai szakaszában olyan kérdések foglalkoztatták, mint a vers születése, az ige teremtő jellege, a valamilyen egészből való részesedés, és a feltárás törekvése mellett ugyanúgy kritikus hozzáállással alkalmazták az irónia eszközét. Az írás indítóoka valamilyen, a szubjektív világképben lejátszódott átalakulás: valahonnan származni, valamivé válni és valamerre tartani, megszólító distanciát teremteni a másikkal, részként az egészből részesedni, hagyományra rácsatlakozni, ugyanakkor megújítani, a kimondhatóság határvidékén a végsőig kísértelmezni. Mindezek a sajátosságok kérdések, allúziók, intertextusok, tárgyi referenciák formájában a költészet ontológiáját képezik. Egyaránt megmutatkozik a két életműben a *kezd*et iránt tanúsított *hajlandóság* (BELANČIĆ 2004; 41), illetve a kimondás vagy megnyilatkozás mint teremtő gesztus kritika alá vétele: „Meddig lehet elmenni a súlytalan díszek elutasításában, a devalválódott nyelvi jelek, használatlanná kopott vonzatok megrostálásában? (...) S egyáltalán: lehet-e verset írni ma még?”. A kérdést övező, „versbe kódolt ellentmondásosság domborítja ki, hogy Böndör Pál már ekkor a *nem lehet, de muszáj* mellett döntött” (UTASI 1982; 141). Zivlak ars poeticája hasonló, ám profetikus többlettel bír: „eljöttem hogy arról beszéljek amit muszáj mondanom” (*Nincs kilátásom*) (ZIVLAK 1989; 37). Muszáj, minthogy e kinyilatkoztatás alanya nem a költői alany, hanem a nyelv alanya, a költészet pedig a nyelv exkluzivitással bíró „többlete”. A nyelv nem emberi eredetű, hanem az ember nyelv révén kifejezett eszköz (STRAJINIĆ 2007; 24). A szerb költő lírájára jellemző egy olyan teológiai vetület, hogy a létezés a költői kifejezésben kezdődik: a *fehérség* az írás alapfeltétele, általa kerülnek keretekbe

a szavak (ZIVLAK 1995; 52). A líra *a priori* jellege, platonikus ideák körüli ön-lecsupaszítás, a megszólított másikkal dialógus a létről vagy a Létben való részesedésről, mely egyrészt a költő lokális környezetében koegzisztáló anyaggal létesít kapcsolatot, mint rész és egész viszonyát, illetve az időbeliségre kérdez rá, szintén a pillanatnyiságra, az Egy-ben való részesülésben elgondolván azt.

A vallásos indíttatás olyan előzményekre vezethető vissza a szerb költészetben, a korábbiakban említett névsort tovább bővítve és a teljeség igénye nélkül, mint Vladislav Peković-Dis lírájában a *pre-egzisztenciális ártatlanság* utáni vágyódásra, a fiatal Ivo Andrić költészetében a Kierkegaard egzisztencializmusával átstilizált keresztény parokszizmusra, Desimir Blagojević verseiben a *jámborság szellemének* integrálására – a költészet és a keresztény mitológia elsőként való összekötésére vagy Ady Endre szerb fordítójának, Todor Manojlovićnak az antimaterialista spiritualizmusára, ami a szerb modernista költészetre jellemző *dualista idealizmus*nak egy olyan változata, mely minden anyagi tartalom kizárására törekedett a szellemiség javára (KONSTANTINOVIĆ 1983a; 85, 174; KONSTANTINOVIĆ 1983c; 125). Továbbá a Zivlak-líra teológiai vetületét illetőleg kiemelt jelentőségű Laza Kostić bűnbánáson alapuló univerzalizmusa, mely magába foglalja mind a Mária-kultuszt, mind a költő kései művészetére jellemző neoplatonikus romantikát (KONSTANTINOVIĆ 1983b; 85, 169).

Ami a hagyományhoz való viszonyulási módot illeti, a Zivlak-versnyelv egyik elemzője *kritikus költészetként* aposztrofálja a szerb alkotó líráját. Elgondolása szerint, miközben a költő kapcsolódási lehetőséget keres az eredetével, annak rombolására törekszik. A fentebb említett, böndöri önszituáltság, a két mondat közötti határállapot, amikor a költő igazán él – az *igenlés* pillanata – mindkét alkotó hagyományszemléletére jellemző: az átformáláshoz, a múlthoz való radikális viszonyhoz előbb igent kell mondania a múltra. A homályos jelek az önálló megvilágosodás kudarcát sejtetik és az igaznak vélt struktúrák *áttetszőségére* utalnak. Az igenlés az *Ugyanannak* az áttörése vágyát fogalmazza meg, hogy a szubjektum *Mássá* váljon (GVOZDEN 2005; 179).

Zivlak költészeti kísérletének a kezdete azt a periódust öleli fel, amikor a nyelv beszéddé változik (AĆIN 1984; 375). Grammatikai lecsupaszí-

tással, a lírai személy megteremtésének kísérleteivel, a dolgok, nyelvi képzetek sematikus felfogásának különböző szemszögből való láttatásával, átrendeződésével, a kimondás és beszéd árnyalatainak elhatárolásával jellemezhető korai költészete. Reflexió alá kerül a költői művelet mint a szavak alapvető rekontextualizációja *a-nyelvből-a-versbe* – írja a dekonstrukció szerb iskoláját képviselő Milorad Belančić *A kezdetben a költői szó vala* című, Zivlacról szóló tanulmányában (BELANČIĆ 2004; 41). A költészetre mint genezisre alapuló eszményre, a dolgok nyelvi reprezentációja és ideaszzerű jelenléte közötti határ megvilágítására Zivlak a korai lírájától kezdve napjainkig reflektál. Ez a sajátosság olvasható ki már a *Polja* 1971/7-es számában közölt számozott versekben, melyek a személyesség, a szereplehetőségek kimondhatóságát, a tér lefedhetőségét járják körül:

„1. / Beszéd – ez a más / Miközben korlátok között tehetetlenül állsz / Mámorod magánya előtt // Megbízható társak mellett / Átfurmálja-e álmod a képet / Sötét vesztőhelyet sejtessz // Régóta hallgatsz / A veszteség zsákmanóval felfegyverkezvén / Pedig csak a halvány fényben / Görnyedsz a vers közepén // Így feltárod a földet / A fény ritkuló sötétjét / Mert korai álmod / Mint vékonyodó fénysugár töredezik // Beborítod a vizet a távolban / Elpusztíthatatlan kövekre vadászol / Visszatérsz a tűző alkonyatban / A gonoszt alakítva” (...) (*Instabil madár fordításai*, ZIVLAK 1974; 5–10).⁷

A dialektikus gondolati megnyilatkozások, a hétköznapiokból származó képsorozatokra fűződő hangulatváltások, a ritmusszerű tapasztalati lecsapódások kiterjesztése, a meghaladás küszöbén egzisztáló határlapot egy-egy verssor autonómiáját teremti meg. Zivlak, a „verssor költője” a rész mint egész, az egy a mindenről felőli perspektívában beszél, minden létező, múlt és eljövendő a nyelvben rejtőzik. Költészetének lényegi kérdése az egyedi és a mindenség viszonya, hogyan feledteti egyik a másikat, hogyan érintkeznek, átfedhetik-e egymást. Az elgondolás szerint, ahogy egy csepp vérből egyet-mást kiolvashatunk a vérünkről, a testünkről, úgy reprezentálja a *lógos* és a *physis* az adott nyelv teljes szótárát (STRAJINIĆ 2007; 9–10). Benne minden irodalmi és nem-irodalmi, egyedi és általános találkozik, egy a *lógos*a mindennek, melyben találkozik és fuzionál az egyedi és az általános, az irodalmi és a

nem-irodalmi, és melyben univerzális költői gesztusokat követ minden egyéb költői, művészi és alkotói gesztus oly módon, ahogy minden mikrokozmosz minden makrokozmoszt követ (STRAJNÍČ 2007; 88–89).

Böndör líráját talán kevésbé hatják át azok a filozófiai kategóriák, melyek Zivlak költészetének ontológiai vetületét levezetik a szerb költőről írott szövegekben, illetve gyakoribb a felszámoló ironia alkalmazása ezen a területen. Ennek oka az eltérő kulturális regiszterekben, Böndörnek a magyar költői hagyományban való pozicionálódásában érhető tetten. Ugyanakkor a szerb költészet univerzalista és spiritualista hagyománya hatással lehetett a Böndör-líra alakulására. A délszláv irodalmakhoz való kötődés megállapítása nem jelent újdonságot a symposionisták művészetszemléletében – a már említett korai Domonkos-líra transzcendenciája, majd ennek felbomlása (VÉGEL 1975; 106–109) sem értelmezhető ezen alakulások figyelembevétele nélkül. Mégis a Böndör- és Zivlak-költészet kontextuális azonosságainak kiemelése, a regionális-lokális és nemzedéki azonosság figyelembevételével a szubjektív hagyományszemlélet felértékelődését eredményezheti. Ennek oka, hogy amennyiben a hármasság irányultság közül (térbelileg: lokális, nemzedéki és regionális, nyelvi-kulturális szinten: magyar, délszláv és kulturális kétnyelvűség) valamelyik jellegzetesség háttérbe szorul vagy ellehetetlenül, mint Böndör esetében a nemzedéki meghatározottság, ezáltal arányosan a másik kettő irányultságra nagyobb hangsúly kerül.

Talán az antik bölcsélet, mint a preszókratikus filozófia episztemológiája jelenti a közös alapot, ami a látás- és írásmódra is hatott mind a két szerző esetében. A Böndör recepciójában későbbi, 1997-es válogatott verseskötete, az *Elei tanítvány* kapcsán jelent meg az eleai Zenon, Hérakleitosz és Parmenidész világegység-gondolata, a változatlanosság lehetőségét beemelvén. Az említett filozófusok gyakran említésre kerülnek Zivlak recepciójában, minthogy a szerb költészetéről való gondolkodásban is sokszor fogódzót szolgáltatnak a megközelítéshez – ami inkább tovább nehezíti a vajdasági költő művészetének besorolási és értelmezési lehetőségeit, ugyanakkor lényegi szempont.

Böndör költészetében a bölcséleti vonal paradoxont, a lírai én szembesüléseit, megütközéseit teljesíti ki – így az ironikus beszédmódot is

előfeltételezi. Az állandóság örök kételye: „nincsenek kerek, minden kérdést lefedő bölcseletek, és ha töredezett, fragmentikus maga a bölcsélet, természetesen olyan a költészet is” (VICKÓ 2006; 18). Ez az esetlegesség a korai költészetben az alapokban kezdi ki a nyelvet, a létige kibillentésével kezdődik: „*Koan* / Ha nem lenne, ez lehetne az utolsó. / De ha lenne, akkor sem. / (...) / *Tanka* / Minden létező / – ez egyes szám. Mi ketten / az már többes szám. // Így helyes – hiszen egyik / a másik kétszerese” (*Nyüzsgés az itatópapíron*, BÖNDÖR 2017; 48). Az egyetlen neki tulajdonított „értekezést” hexameterben írott költeményben közléte és a metrikus formával viaskodó Parmenidész (KIRK–RAVEN–SCHOFIELD 2002; 356) egyik töredéke állítja: „Nos, a vélekedés szerint így keletkeztek ezek és most így vannak / és növekedve ezután a jövőben eszerint érnek majd véget a dolgok, / amelyek mindegyikének megkülönböztető jelként adnak nevet / az emberek” (PARMENIDÉSZ–EMPEDOKLÉSZ 1985; 13). Leginkább a regionális, kisebbségi lét önazonossági fragmentálódására vezethetők vissza ezen Böndör-versek alanyi vonatkozásai: önmagával azonosnak lenni, a személyazonossággal megfelelni. Továbbá egy másik értelmezés is megemlíthető, Zivlaktól eltérően a geometriai látásmód, az ember térben való elhelyezése, a határ kötelekeiben való lét – ennek allegorikus és konkrét térbeli jelentésének kibékíthetetlen és tisztázhatatlan kettőssége, az intelemnek és a forma dikciójának és metrikájának kényszerítő összhangzása, kép és írás egysége egyes Böndör-versek sajátossága. Például a korai *Gyerekvers, vagy hódolat Paul Kleenek* című vers, melyben a kezdő verssorok⁸ szintén parmenidészi töredéket idéznek: „Közös az, / ahonnan elindulok: ugyanoda érkezem” (PARMENIDÉSZ–EMPEDOKLÉSZ 1985; 8). Ami van, nem rendelkezik annak lehetőségével, hogy – bármely időpontban, térben, formában, vagy bármely tekintetben is – különböző legyen jelenlegi önmagától. A versírás pedig, mint sűrítés és redukció, soha nem a dolgok leszűkítése egyes jelentésekre, hanem kívülré helyezkedés/túllépés azon a reprezentáción. Benne a változás nem az élet állapotából a halálba való átlépést jelentené, valaminek a hatása által valamivé válást. Ennek értelmezését segítheti a Zivlak-féle költészetszemlélettel vont párhuzam, mely szerint a költő feladata a versek olyanná formálása, hogy

önmaga nevében önmagára utaljon, ily módon a verssé válás kizárja az állandóságot, átformálásra és elmozdulásra kényszerítve a szerzőt.

KIADÁSOK

BÖNDÖR Pál (1970): *Eső lesz*. Forum, Újvidék

BÖNDÖR Pál (2017): *Finis*. Forum, Újvidék

ZIVLAK, Jovan (1974): *Večernja škola*. Prosveta, Beograd

ZIVLAK, Jovan (1989): *Zimski izveštaj*. Izdavački Centar Rijeka, Rijeka

IRODALOM

AČIN, Jovica (1984): Živi Srok. Zapisi o poeziji Jovana Zivlaka. *Polja*, 10., 375–376.

BELAGH Ernő (1980): A rejtőzködő személyiség. (Böndör Pál: *Karszt, Vérték*). *Alföld*, 9., 71–73.

BÁNYAI János (1971): Vers lesz... *Híd*, 2., 215–218.

BÁNYAI János (1979): Lepke lesz-e belőle? *Híd*, 3., 372–376.

BELANČIĆ, Milorad (2004): Na početku bi poetska reč. (O poeziji Jovana Zivlaka). In Uő: *Zakon pisanja*. Medijskoj knjižari krug, Beograd, 41–61. http://miloradbelaancic.com/wp-content/uploads/2014/10/Zakon_pisanja.pdf (2019. november 22.)

CSÁNYI Erzsébet (2018): Szellemi együtthatók (Egy épület, egy tribün – több nyelv, több folyóirat). *Philos*, 3–4., 20–42.

DENEGRI, Ješa (1976): Pred novom pojavom: konceptualna umetnost. *Polja*, 6., 15.

FÖLDEÁK Iván (1978): A hagyomány az új mércéje. (Írói portrék a Vajdaságból). *Népszava*, november 18., 9.

GVOZDEN, Vladimir (2005): Zaborav budućnosti: O poeziji Jovana Zivlaka. In Uő: *Činovi Prisivajanja. Od teorije ka pragmatici teksta*. Svetovi, Novi Sad, 176–189.

HARKAI VASS Éva (2017): (Még nem) *Finis*. In Böndör Pál: *Finis*. Forum, Újvidék, 345–350, 346.

KIRK, G. S.–RAVEN, J. E.–SCHOFIELD, M. (2002): *A preszokratikus filozófusok*. Atlantisz, Budapest

KONSTANTINOVIC, Radomir (1983a): *Biće i jezik 1*. Prosveta–Rad–Matica Srpska, Beograd–Novi sad

KONSTANTINOVIC, Radomir (1983b): *Biće i jezik 4*. Prosveta–Rad–Matica Srpska, Beograd–Novi sad

KONSTANTINOVIC, Radomir (1983c): *Biće i jezik 5*. Prosveta–Rad–Matica Srpska, Beograd–Novi sad

KONSTANTINOVIC, Radomir (1983d): *Biće i jezik 6*. Prosveta–Rad–Matica Srpska, Beograd–Novi sad

LOSONCZ Alpár (2018a): Hommage à Új Symposion: Előszó helyett. In Uő: *A hatalom(nélküliség) horizontja. Hommage à Új Symposion*. Forum, Újvidék, 7–46.

LOSONCZ Alpár (2018b): *Stratégikák és elmozdulások (Böndör Pál)*. In Uő: *i. m.*, 322–334.

de MAN, Paul (2000): *Esztétikai ideológia*. Osiris, Budapest

MÁNYOKI Endre (1991): „*Valamicske tiszta levegőt...*”. Jovan Zivlak szerb költővel Mányoki Endre beszélget, az új verseket Fenyvesi Ottó fordította. *Hitel*, december 10., 36–39.

MILOSEVITS Péter (1998): *A szerb irodalom története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest

PARMENIDÉSZ–EMPEDOKLÉSZ (1985): *Töredékek* (ford. Steiger Kornél). Gondolat, Budapest

STRAJNIĆ, Nikola (2007): *Vidljivo i nevidljivo. Eseji o pesništvu Jovana Zivlaka*. Kairos–Logos, Sremski Karlovci–Bačka Palanka

SPIRÓ György (1983): Momčilo Nastasijević. Kelet-európai íróportrét. *Jelenkor*, 4., 347–353.

TOLDI Éva (2015): „Mulatni kell”. In Uő: *Önértékvátozatok, identitástapasztalatok*. zEtna, Zenta, 107–122.

TOLNAI Ottó (1970): A rövid vers. *Új Symposion*, 9., 9–10.

UTASI Csaba (1982): Böndör Pál költészete. In Uő: *Vonulni ha illőn*. Forum, Újvidék, 136–144.

VÉGEL László (1975). *A vers kihívása*. Forum, Újvidék.

VICKÓ Árpád (2006): „Két lendületes nemzedék között egy kissé magányosan maradtam. Interjú Böndör Pállal. *Irodalmi Jelen*, 4., 1, 18.

VIRÁG Zoltán (2008): Az emlékezet oceanográfiája. Jovan Zivlakkal beszélget Virág Zoltán. *Tiszatáj*, 3., 27–34.

VIRÁG Zoltán (2010): A peremjárat mikromágiája. Böndör Pál költészetéről. In Uő: *A szomszédság kapui. Tanulmányok*. zEtna–Basiliscus, Zenta, 68–92.

ZIVLAK, Jovan (2006): Extázis és reszketés. Sziveri János költészete (ford. Orcsik Roland). *Fosszília*, 1., 96–101.

ZIVLAK, Jovan (1995): *Jedenje knjige. Opisi i opiti*. Rad, Beograd

JEGYZETEK

¹ Jovan Zivlak verseinek válogatásából *Penge* címen jelent meg kötet magyar nyelven 1984-ben, Sziveri János fordításában. Verseit magyarra fordította továbbá Bálint Béla, Fenyvesi Ottó, Kollár Árpád, Ladányi István és Böndör Pál.

² A modifikáció, annak Paul de Man-féle értelmezésében, a reflexió aktusához, a megnevezéshez tartozik: „A reflexió analitikus aktus, amely különbségeket tesz, és kifejezi a valóságot; ezeket a kifejezéseket absztrakcióknak nevezzük, melyeknek magukban kell foglalniuk a megnevezés vagy állítás bármely elképzelhető aktusát. S ez egyben az a pont, ahol a rendszerbe egy ontológiai bűvészműtárvány kerül: a szubjektum (vagy elme) léteiben függ valamitől, ami nem ő, s amit itt »modifikációnak« nevezünk (...), ám ezek a modifikációk önmagukban éppúgy híján vannak a létezésnek, mint az elme – az elme megkülönböztető aktusától függetlenül semmik. Az elme másikként híján vannak a létezésnek, de amikor az elme felismeri őket mint önmagához hasonlókat ebben a negatív tulajdonságban, akkor egy visszatükröző reflexióhoz hasonlóan egyszerre meglátja bennük önmagát és nem-önmagát” (de MAN 2000; 21).

³ Milosevits Péter fordítása. Az irodalomtörténet a szerb költészetnek a neoavantgárdból a posztmodernbe való átfordulásához köti Zivlak fellépését (MILOSEVITS 1998; 465).

⁴ Ilyen a *hajós és a vak énekes* Zivlak első kötetében, Böndör pedig a *szerencsejétekos*, a *vándor*, a *muzsik* és a *költő* közötti azonosság allegóriáját használja fel az *Eső lesz* című kötetében.

⁵ A szerző fordítása.

⁶ Plutarkhosz *Morália* című tanulmánygyűjteményében idézetként maradt fent a hérakleitoszi töredék: „keresni kezdtem önmagam” (KIRK–RAVEN–SCHOFIELD 2002; 313–314).

⁷ A szerző fordítása.

⁸ „Mindig ugyanaz, / mindig másmilyen. / Éljen! Éljen! / Ember a síkban, // ember a térben. / Mikor ezt írtam / lent, mellett, alatt / elszaladt // fejemből / egy kottadarab / tarka halszálka, // kupolálfalnak. / Csonkán. Épen. / Senecio tekintetének / kíséretében” (*Gyerekké, vagy hódolat Paul Kleenek*, BÖNDÖR 2017; 36).

BALHÉ A HEVÉR TANYÁN (RÉSZLET)
(2012, OLAJ, VÁSZON, 100×70 CM)



HERÉDI KÁROLY

Történeti reprezentációs modellek és nemzeti identitáskonceptiók a gyerekirodalomban

„Amikor a magyarok belovagoltak a Kárpát-medencébe, az egyik szekér mélyén üldögélt egy kislány, aki szerette a rózsavirágot.”
(Darvasi László: A 3 emeletes mesekönyv)

Mivel a gyerekirodalom kereteinek kijelölése több tudományág/elmélet irányából is történhet, ezért lehetséges ide sorolni nem csupán a gyerekek számára írt irodalmi műveket, amelyeket a szerzői/kiadói intenció okán fogadunk el a korpusz részeként, de a népköltészeti eredetű szövegek egy bizonyos halmazát, és egyéb irodalmi szövegeket, amelyek valamilyen irodalmi vagy irodalmon kívüli (pl. pedagógia), esetleg annak az irodalom határterületén mozgó diszciplína (pl. olvasásszociológia) szempontjai felől olvasódnak gyerekszöveggként. A gyerekirodalom mint egy sajátos olvasásmód egyszerre és együtt létezik a normatív meghatározottságú szelekcióval. Az identitásképző mechanizmusok a gyerekirodalomban nem választhatók el a szövegek által közvetített történeti tapasztalattól, történetiségtől, a kultúra narratívájától. Az azonosulás folyamata közelebbről a népi, népköltészeti műfajok felől is megtörténik, idővel az identifikációs skála bővülése is végbemegy. A magyar népmesék nemzeti szimbólumként, de a nemzetközi mesekincs részeként kettős hatással bírnak. A gyerekirodalomhoz utalt folklórszöveg segítségével a gyerekolvasó el tudja magát helyezni az ismerősség-idegenség

koordinátarendszerében is, így a népmesék univerzális nyelve (a nemzeti karakterisztikán) túl az eligazodásban, különbségtételben, valamint a hasonlóságok felismerésében is segít más népek meséivel történő összekapcsolása által. Itt tehát nem egy bezáruló, hanem éppen kinyíló identitásképző folyamat jöhet létre. A (gyerek)irodalmi kánonképzésben rendkívül hangsúlyos a (nemzeti) identitás problémaköre, hiszen az iskolai tantervek kötelező olvasmányai hivatottak megteremteni valamiféle közös nyelvet, nemzeti minimumot, identitászázatot. „Pedagógiai szempontból hangsúlyozzuk azt is, hogy a gyermekirodalom segítségével a gyerek nemzeti identitástudata is fejlődik. A gyermek- és ifjúsági irodalom »leckét ad« magyarságból is. A gyerek olvas, és közben anyanyelvét is tanulja” (KOMÁROMI 1999; 11) – emeli ki Komáromi Gabriella a gyerekirodalom néhány fontos pedagógiai funkcióját Lovász Andrea által sokat bírált könyvében. Az identitás szempontjából persze nem kizárólag a pozitív vonások, a nyelvi kompetencia fejlődése, az értékek számbavétele megy végbe, hanem ugyanannyira fontos lehet a kritikai attitűd megléte/hiánya is.

Mindettől nem független, hogy az identitás a gyerekirodalom egyik központi kategóriája, már csak az olvasóréteg egyik felének pszichofizikai fejlődésének, életkori sajátosságainak szempontjából is. Az olvasás, így az irodalom természetszerűleg részt vesz a szocializációban, az identitásképzés folyamatában, az identitás alakításában, legyen szó a szubjektum önidentifikációjáról vagy a kulturális/nemzeti identitás megképzésének mozzanatairól, ezek felismerhetők a szöveg szintjén, valamint a recepcióban, a gyerekirodalomról szóló teoretikus diskurzusokban. Mindezek (nem függetlenül a posztstrukturalista vagy feminista irodalomkritika hatásaitól) mellett a reprezentáció, az ideológia (vagy éppen az ideológia reprezentációja) is kiemelt kategóriájává vált a kortárs gyerekirodalmi diskurzusnak. Míg a holokauszt, a háború, a migráció, a klímakatasztrófa témái jelen vannak a világ gyerekirodalmában, addig a kortárs magyar irodalom a történeti tapasztalatok, traumák feldolgozásával is ritkábban foglalkozik, ez főleg akkor szembetűnő, ha például áttekintjük a 2001. szeptember 11-i terrortámadást és következményeinek feldolgozását felvállaló szövegek gazdagságát.¹ Ezek a szövegek nem kizárólag az ol-

vasói valóság felé gravitálják a gyereksszövegeket, hanem a gyerek- és a „felnőtt” irodalom közötti különbséget is mindinkább eltakarhatják. Ahogyan Lovász Andrea is említi, „a gyermekirodalmi kutatás nemzetközi könyvkorpuszból indul ki” (LOVÁSZ 2007; 188). Ilyenformán a nemzeti identitásépítést kiemelten kezelő szövegek a fordítás, a transzfer nehézségeit is hordozzák.

Amennyiben a gyerekolvasó identitásának alakulása érdekel bennünket, akkor érdemes a szociológia vagy a fejlődéslélektan területét is érinteni. Csepeli György a nemzeti identitás több szintjét határozza meg. Úgy véli, hogy 6–10 éves korban alakul ki a természetes vagy spontán nemzeti identitás, amely a társadalom legszélesebb rétegeinek sajátja, és amely keretében az összetartozás érzése a magukat magyarnak valló személyeknél főként pozitív érzelmeket vált ki. Ettől minden, ami a magyar jelzővel van ellátva, egyúttal természetesen jelenség is lesz. Az ideológiai szintű identitás viszont már gondolatelemeket is hordoz, nagyobb fokú tudatosságot feltételez (CSEPELI 1992, CSEPELI 1993).

Dolgozatom néhány kortárs ifjúsági és gyereksszöveg történelemképét vizsgálja, azokat a történeti tényeket és mítoszokat, figurákat, rekvizitumokat, amelyek a közös narratíva megalkotásában vesznek részt, ezáltal a (nemzeti) identitáskonceptiójuk is láthatóvá válik. Mivel a gyerekkultúrára eklektikusság a jellemző, így kizárólag a történeti-nemzeti paradigma sem válik uralkodóvá ezekben a könyvekben. A célzottan ismeretterjesztő szövegek is más eszközökhöz/csatornákhöz fordulnak. A fikciós és ismeretterjesztő kiadványok is gyakorta a hitelesség közvetítését, és a mítoszok lebontását kísérlik meg elérni. Lőrinc László *25 szelfi az Árpád-korból* című könyve a közszájon forgó, de kétséges igazságtartalmú nemzeti mítoszokat tovább építi saját fikciójában, amely során a valós és a kitalált történelmi személyiségek kommentfolyamát olvashatjuk. Ezután kap szót a történész, aki rövid magyarázataiban rendet tesz a fikció és a történetírás érdekében. A Pagony kiadó frissen elindított *Ab-szolút Töri* című sorozata a 10 éven felülieket célozza meg. A kiegyezés vagy Hunyadi Mátyás korát bemutató szövegek nem titkolt szándéka a tudásátadás. A valamivel idősebb korosztály számára készült el a *48 másképp* című novellaantológia, amely gyűjtemény a fülszöveg szerint

„Forradalmi tények és legendák újratöltve”. Itt valóban utóbbi történik, hiszen a kötetbe került novellák nem ezeknek a legendáknak a leleplezését, hanem éppen ellenkezőleg, még erősebb fikcionalizálását végzik. Maga a felhívás a „mi lett volna, ha...” alternatív világait nyitja meg. Ebből születtek, hogy csak néhány példát említsünk, a steampunk Petőfi- és Kossuth-novellák. A szerkesztők ezek után mintegy szükségét érezték a magyarázatnak, külön kiemelve Petőfi Sándor múzeumkerti szerepvállalásának „urban legendjét”.

Garabonciások és plázák

Böszörményi Gyula *Gergő és az álmofogók* című regénye egy, a pogány magyar hitvilág nyomain, a sámánhiten, a mitológiai elemeken alapuló világot épít fel, amelyben természetesség, műviség, a spiritualitás és a materializmus áll szemben egymással. A regény ezen túl igen erősen indukálja a zöld/öko értelmezést is. Böszörményi Gyula nem az elveszett magyar mitológia megalkotására törekszik, mert ugyan a komparatív folklorisztikai és antropológiai kutatások irányából is megközelíthetőek a szöveg totemisztikus-sámánisztikus-pántheisztikus elemei, de ezek eklektikusan vegyülnek egymással, a mesei világ hagyományával és a szöveg más rétegeivel. Nincsenek a szövegben szétszálazva a varázsvilág hagyományvonalai, a varázstudók funkciói: a „Vajákosok, Táltosok, Énekmondók, Sámánok és Egyéb Révülők” közötti különbség homályban marad. A történetek való világbeli, tehát az éberek által benépesített helyszíne Magyarországon található, az álmovilág pedig a Világfa ágain létezik. Bár a regény kulcsfiguráinak többsége is magyar, így a legnagyobb hatalmú révülő, és a főgonosz is, továbbá a főhős, Gergő is, azonban a fiú varázspotenciálját az egyik szereplő Gandalf és Merlin képességeihez méri, egyetemessé tágítva a történetet. Ez utóbbi is arra mutat rá, hogy Böszörményi nem néprajzi/történelmi autentikusságra törekszik, nem történelmileg akar hiteles lenni, hanem a fikció, a mesevilág szabályainak veti alá magát, ugyanakkor az erőteljes magyaros hangoltság, a magyaros mítoszok és folklór, a történelmi alternatívák/alternatív történelmi elméletek² motívumainak megmozgatása értékíté-

let és kiemelés is, hiszen nagyfokú szerepeltetése fontosságának hangsúlyozását jelenti. Lovász Andrea felhívja a figyelmet arra, hogy Gergő harca mitizálódik is, hiszen feladata valójában küldetés, amely a varázsvilág megmentését célozza meg (LOVÁSZ 2007; 156–157). A *Gergő és az álomfogók*ban a varázsvilág történetiségében van megjelenítve, a kimerevített jelen idő pedig nem kifejezetten dicsőséges, a mesevilág széthullása párhuzamba állítható az éberek világának értékválságával (identitásvesztés, túlzott materializmus, környezetszennyezés és -pusztítás). Az olvasói valóság válságából, pusztulásából, elembertelenedéséből levezethető varázstalanodáson keresztül kibomló társadalomkritika sok más mellett *A Végtelen Történettel* is összekapcsolja Böszörményi regényét. A történelmi idő hangsúlyozása helyett inkább a mesevilág időtlenségének idővel való felöltése történik. A jelen távlatából a múlt mesei, álom és történelmi komponensei összeolvadnak. A múltból pedig a különleges, varázslatos vagy fikatív lesz fontos, minden, ami megőrzött valamit egy más, mindenképpen tisztább, harmonikusabb létmódból, és ezen keresztül vissza is vezethet hozzá. Az éberek kiábrándító álomtalan, a világot leigázó életmódja pusztítja az álomvilágot is, a meggyengülő, az éber világ által megrontott varázslók már nem képesek féken tartani a Sárkányt, a természet megtestesülését. Böszörményi a fogyasztói társadalmat szembeállítja a természetközeli népek világával. A legfőbb varázstudók között egy magyar, egy mongol és egy finn sámánt, indiánokat, ausztráliai őslakost találunk, akik a természettel való harmonikus együttélés hordozói. Akárcsak az álomfogók népe, akik tökéletes harmóniában éltek a természettel éber létükben, spirituális síkon pedig az álmokban jártak szabadon. De a kis törzs léte veszélybe került, amikor irtani kezdték az esőerdőket, és ők, hogy ne fedezzék fel őket, az álomvilágban rejtőztek el: „Éber testünk már rég nincs a dzsungelben. Kénytelenek voltunk átköltözni ide, a Világfára, mert irtani kezdték az esőerdőket, s hamarosan minket is felfedeztek volna. Nem akartuk, hogy az éberek szolgálkká tegyenek minket. Vagy ami még rosszabb: ránk kényszerítsék a saját álmaikat” (BÖSZÖRMÉNYI 2009; 466).

Gergő, aki burokban született és felmenői mind varázstudók, sokáig nem akar tudomást venni származásáról és képességeiről, amely nem

választható el népének történelmétől, sem életmódjától, amelyek rítusként, hagyományként átöröklődtek a sámánok mai életébe is. A két világ metszéspontján létező fiú úgy érzi, a révülőök világát, a sámánlétet rá akarják kényszeríteni: „Anya, én nem akarok sámán lenni. Nem érdekelnek a régi idők, az őseink hite, meg a szellemek. Főleg a szellemek!” (uo. 100). Számára mindez idegen és zavaró, hiszen emberek kancatejet isznak, ráolvasásokat használnak, gyógynövényeket fogyasztanak, babonások, míg ő szerepjátékokon nőtt fel, és „normális gyerek akar lenni”, „aki lazán eldobja a műanyag szemetet” (uo.). Önmagát nem csupán távolinak érzi ettől a világtól és életfelfogástól, de ennek létét is tagadja. Önidentifikációjának nem a magyar hitvilág vagy a környezettudatosság a sarokköve, hanem a belvárosi játéktér, a betonozott udvar, a számítógépes játékok világa. Későbbiekben a névfelvállalás, „Bogi fia, Farkas vagyok!” (uo. 456), ennek az identitásnak a felvállalását is jelenti, hiszen a név is identitásjelölő (külön érdekes a regényben a névadás matriarchális szerkezete). Gergő mindezt egészen addig nem fogadja el, amíg meg nem ismeri gyökereit, őseit. Önazonosságának megszerzése olyan út, amely során a születési adottságot, a genetikus képességet, a származását kell tudatosítani, elfogadni, kulturálisan újra kell definiálni a világát, amely ellentét a regény kezdetén birtokolt világlátásával. Révülőnek lenni nemcsak képesség, hanem az életmódon keresztül azonosulás is, és ezzel együtt konfliktus a két világ között. A beavatódás tehát ezek elfogadását is jelenti. A főgonosz Apollónia/Holló, bár révülő, valójában a való világ negatívumait maximálisan megtestesítő, vörös hajú, műkörmös gonosztevő. Ha Apollónia győz, a Sárkány elszabadul „a szellemvilágban a rémálmok veszik át a hatalmat. A való világban pedig természeti csapások, katasztrófák, betegségek pusztítják el az ébereket” (uo. 195). Gergő a Sárkánnyal folytatott harca során az éber világ hulladékhegyeit is megidézi, azonban a természet bár meghököl, végül ez sem állhatja útját. A harcban Gergő segítségére sietnek a Hadak Útján vágató szittyá magyarok is, azonban a regény világának belső szabályai és történelemképzete szerint csak megküzdene a Sárkánnyal, nem akarják valójában bántani azt, ugyanis a természettel való együttélésre törekednek, emiatt pedig a regény példatárának elemeiként is funkcionálnak.

Balatoni lovagregény – a lokalitás meseisége

Jeney Zoltán *Rév Fülöp* című lovagregénye a balatoni földrajzi helyneveket használja fel a mesei világ megkonstruálására. Nem a Balaton-mitológia újramesélése a szöveg, hanem saját mesevilág megképzése, amelyhez a helységnevek adják a díszletet, így születik meg többek között Akarattya királylány és Csobánc király. A főhős az út mellett heverésző fiú, aki olykor a varázsmesék furfangos szegénylegénye, máskor egy kisleány, akit a honvágy gyötör. Jeney felhasználja a magyar regék, mondák és a népmesék motívumkincsét is, amellyel a lovagi hagyomány és műveltséganyag keveredik. Mivel az utóbbi alapjait adó középkori kultúra egyetemes jellegű, ezért a regény történelemképe is univerzális, amely érdekes hibridet alkot a magyaros földrajzi/kulturális meghatározottsággal is.

A szövegben egy lovagi karrier története is olvasható, hiszen Fülöp egy „kis út menti heverésző, tördemicfaló, anyukájának kis Fülöpe” (JENEY 2012; 8) Szántódpusztáról, lovaggá válik Ádánd mellett. Ádánd lovag tisztában van a lovagi eszményekkel és követelményekkel, de más megoldásokat kínál a hős: nem híve a magamutogató fegyverparádénak. Külsőségek tekintetében arra azért ad, hogy legyen fegyverhordozója, a sárkányt viszont már inkább sakkbán győzi le. Fülöp Ádánddal tart utazása során, de már a jóslatok, a véletlen (rögtön az első kalandja során legyőz egy rettegett lovagot) és a saját mesei öntudata is arra predesztinálja, hogy ő maga is hős legyen. Mindeközben – olykor komikusan – leckéket vesz a lovagok életét irányító szabályokból. A lovag „feltétlenül szolgálja királyát, és hűen a szerelmét” (uo. 37), ugyanakkor a lovagnak, ezért fegyverhordozójának is, példaértékűen kell tudnia viselkedni, mivel feddhetetlenségével is uralkodóját szolgálja. Fülöpnek tehát elsősorban egy erkölcsi kódex elsajátítása lesz a feladata. Ádánd nem csupán lovag, hanem olykor limerikeket költő trubadúr is, Fülöp viszont a pusztából származik, nem ismeri a lovagi szokásokat, nincs tisztában az udvari és a lovagi irodalom remekeivel, ugyanakkor saját kulturális közegében, a falu, a vidék, a puszta világában otthon van. Nemcsak a fonóról tudósít, de különféle hiedelmekről is beszámol: „Nálunk a faluban egyszer a

szomszéd nénit felrúgta a tehén fejés közben, akkor a néni azt mondta, hogy »szellem bújt a rusnya állatjába« (uo. 156).

A regénybeli Balatónia országának szíve a tó, amely a kollektív büszkeség, a nemzeti érzés megtestesülése. A regényvilágban hozzá kapcsolódó szokás, miszerint minden balatóniai gyereknek egyszer látnia kell hazája legnagyobb kincsét, a tenger képzetkörét erősíti (Balaton mint a magyar tenger): »Ó, a Tó!«, s ez volt a legigazibb hazaszeretet, amit valaha nép érezhetett (uo. 41). A nemzeti szimbólumok közé, sőt, azok fölé emelt földrajzi képződmény természetessége miatt kontrasztot alkot a hagyományos nemzeti jelképekkel, sajátos, de nem példa nélküli identitást képezve meg.

A magyar történelem mint téma és mint főszereplő

„Mert egy történelem nemcsak forradalmat, békét, háborút tud csinálni, de varázslást is.”

(Darvasi László: *A 3 emeletes mesekönyv*)

Darvasi László „felnőtt” prózájának poétikai elveit, belátásait gyerekszövegeibe is integrálja, így lehet a *Trapitit* egyfelől a kortárs műmesék elméleti szövegeként olvasni (legalábbis egy-egy epizódját), de az elnyomó hatalom mechanizmusainak leleplezéseként is. A *Trapitiben* Darvasi az identitást a (mese)történeti múlthoz köti, amelyben a főhős identitásválsága a felejtés-émlékezés dichotómián keresztül szövegesül, és amely önazonosság visszanyerésének lehetősége az elpusztításra ítélt történelmi múltat képviselő heterotópikus terekben jelenik meg, például könyvtár, múzeum.

A *3 emeletes mesekönyv* esetében Darvasi változatos poétikai megoldásokat alkalmaz. A könyvnek több főhőse is van, de az egyik legfontosabb a Magyar Történelem, aki a mesekönyv második emeletén él. A „pupákosra hangolt” könyv (LOVÁSZ 2015; 164) történelemképe is ennek megfelelő dimenziójú, a csodaszarvassá változott magyar történelmet „Hunor Zolika, második bé.” és „Magor Józika, második bé.” lötték meg (DARVASI 2013; 148). A mesei konfliktus magja, vagyis a szöveg

tétje nem más, mint hogy a történelem sokszínűsége megóvható-e, a leegyszerűsítés, a fekete-fehér egyértelműsége uralkodóvá válhat-e a történetiség viszonylatában. Bizonyos történelmi események kiemelése mellett Darvasi László arra vállalkozik, hogy a történeti gondolkodás, a történetírás dilemmáit integrálja gyerekszövegeibe.

A 3 emeletes mesekönyv szintjei különféle életszakaszoknak feleltethetők meg. A műfajválasztás, a tematika, a hangnem minden esetben e szint függvénye is. A földszinten az óvodás szintű szövegek kapnak helyet, de már itt megjelenik Kuruc Béla és Labanc Peti, a folyton civakodó páros. Ahogyan az ő komikus duójuk, úgy a bródys/kisherceges szimbólum- és utalásrendszer is végig jelen van a regényben, szükségessé téve a felnőtt perspektíva és élettapasztalat bevonását a közös értelmezésbe. Ugyanakkor a gyerekviszonylatú közös narratívák, kulturális jelentők, leginkább a magyar meseirodalom emblematisz alakjai teremtik meg a ráismerés, a közösségi élmény és a közös nyelv megtalálásának lehetőségét. Kevésbé a nemzeti identitás hagyományos elemeit tartja erre alkalmasnak Darvasi, hiszen a gyerekek (a regényben is) főként saját élettapasztalataikon keresztül szűrik át a világ dolgait. Az individuum a közösség elé kerül, mikor Zalhúber Tibike megállapítja, hogy a *Himnusz* szomorú, és ő szeretné mégis vidáman énekelni, ugyanis édesanyja elhagyta a családot egy görög hajókapitányért, így már elég szomorú ő maga a *Himnusz* nélkül is.

Darvasi a nemzeti identitást a közös történetekből felépíthetőnek látja, kiemelve a történetírás és a szépirodalmi narratívák hasonlóságait, így a történelmi emlékezet képlékenységre, fikciós meghatározottságára is figyelmeztet. „– Azért néha, khm – köhécselt a Magyar Történelem –, nem minden úgy történt. Kicsit másképp volt, khm” (DARVASI 2013; 108). „Nem volt nekem három tengerem soha, pedig ezzel dicsekedtem fünek, fának. Amikor nagy voltam, [...] akkor se csak a Magyar Történelem voltam. Mert Román Történelem, Német Történelem, Horvát Történelem is voltam. Meg Zsidó, meg Cigány, meg Szerb. Szóval ami én voltam, az nem csak én voltam” (uo. 109). A közös, a nemzetegyesítő vagy az emlékezés dramaturgiáját biztosító szimbólumok, a kokárda, a sárga csillag, a lyukas zászló is megjelennek a szövegben. A kiemelt történelmi események pe-

dig a honfoglalás, a forradalmak, Trianon, a holokauszt, a Don-kanyar tragédiája, a rendszerváltás és kommunizmus időszaka lesznek. A magyar identitás panteonjába a mesehősök mellett a csodaszarvas, a rackajuh, a királygyilkos vaddisznó, Nemecsek Ernő és Mazsola is helyet kap, de a Gurulmadár lesz a magyar történelem parodisztikus, csipogó kísérője, amelyet egész történelmükön végiggurigattak a magyarok. Minél nagyobb az időbeli távolság egyes történelmi korokhoz, eseményekhez, a szöveg annál ironikusabban, bátrabban közelít ahhoz, míg a közelmúlt történelmi eseményei szinte dokumentaristák³, olykor érzelműek⁴ (LOVÁSZ 2015; 165). A gyakori hangnemváltások, a rövid prózai tagoltság feszültséggel telítik a szöveget. Ezt a kötet szerkesztettsége hivatott tompítani. A Trianont megidéző epizód után következik Tibike és a Tanító néni jelenete, amelyben Tibi köszönti a kassai, a szabadkai, az amerikai stb. magyarokat. Ebben fejeződik ki annak természetessége, hogy máshol is élnek magyarok, de persze nem mutatja meg a különböző közösségek eredetét. Az egymás mellé illesztett szövegek közötti kimondatlan kapcsolat jelentésekkel töltődik fel, ilyen értelmezői feladat a rendszerváltásról és a koszos és bűdös hajléktalan királylányról szóló mesék egymáshoz kapcsolása. A regény szövege a történelmi események megjelenítése és átmesélése mellett általánosabb hatalomgyakorlási működésmódokat, törekvéseket is felfed. Ilyen a kommunizmusnak a nyelv leuralására kifejlesztett mechanizmusait leíró fejezete: „A szavakat úgy lehet elrabolni, hogy többé nem azt jelentik, mint amit különben jelentenek” (DARVASI 2013; 90). Ez az epizód absztrakt jellege miatt némileg nehezebben értelmezhető a gyerekolvasónak, mint a történelem fekete-fehérre festését megelőző, a kizárólagosságot megkövetelő történelemszemlélet veszélyességét megmutató epizód: „A Magyar Történelemnek elég csak két szóval beszélni. Az egyik az igen, a másik a nem. Betiltjuk a miért, a talán, az esetleg szavakat” (uo. 221). Ennek a fekete-fehér történelemszemléletnek a lehetősége, a kérdés és a bizonytalanság, a más szempontok felvetésének teljes kiiktatása válik a regény egyik központi konfliktusává és fenyegetésévé, és főként ez hordozza a szöveg tétjét, és biztosít valamiféle kifutást a tanmesei jellegű történelemleckéket követően.

KIADÁSOK

BÖSZÖRMÉNYI Gyula (2009): *Gergő és az álomfogók*. Könyvmolyképző, Szeged

DARVASI László (2013): *A 3 emeletes mesekönyv*. Magvető, Budapest

JENEY Zoltán (2012): *Rév Fülöp*. Kolibri, Budapest

IRODALOM

CSEPELI György (1992): *Nemzet által homályosan*. Századvég, Budapest

CSEPELI György (1993): *A meghatározatlan állat*. Ego School, Budapest

KOMÁROMI Gabriella (1999): *Gyermekirodalom*. Helikon, Budapest

LOVÁSZ Andrea (2007): *Jelen idejű holnemvolt*. Krónika Nova, Budapest

LOVÁSZ Andrea (2015): *Felnőtt gyerekirodalom*. Cerkabella, Szentendre

JEGYZETEK

¹ Mindeközben a hatalom és az elnyomás tapasztalatai nem egy szövegben nagyon fontos szövegszervező elvekké lesznek. Továbbá magyar példát is találunk a menekülthelyzetet, a migrációt is megmozgató ifjúsági szövegre, például a Jeli Viktória–Tasnád István szerzőpáros *Kettősjáték* című drámájában.

² „– Csak nem félsz tőlük? – kérdi a kölyök farkas. – Hiszen mondtam, hogy a rokonaink. Szabir-magyarok. Ráadásul segítő szellemük a farkas, amit a magam részéről igen helyesnek tartok” (BÖSZÖRMÉNYI 2009; 107).

³ „Egy napon Kázmér is kapott egy csillagot. A csillag sárga volt. A mellére kellett tűzni, a kabátjára. Kázmér nem sokkal ezután elutazott, és soha nem jött vissza” (DARVASI 2013; 83).

⁴ „– Nézz rám! – bömbölte, és tényleg szomorú látványt nyújtott. Összevissza volt vagdalva, nyirkálva. A lábát megkurtították. Az oldalát alaposan megnyesték. A gömbölyded pocakját visszanyomták. A hátából is lefaragtak valamennyit” (DARVASI 2013; 82).

SZELLEMHÚS (2017, OLAJ, VÁSZON, 70×100 CM)



Számunk szerzői

ČUDIĆ, Marko (1978) irodalomtörténész, egyetemi tanár,
műfordító

FARAGÓ Kornélia (1956) irodalomtörténész, egyetemi
tanár

FÖLDES Györgyi (1970) irodalomtörténész, egyetemi tanár

HERÉDI Károly (1987) tanár, szerkesztő

HORVÁTH Eve (1984) költő

KAPPANYOS András (1962) irodalomtörténész, egyetemi
tanár

PATÓCS László (1986) író, újságíró

RÁKAI Orsolya (1973) irodalomtörténész

SOLTIS Miklós (1980) képzőművész

SZÉNÁSI Zoltán (1975) irodalomtörténész, szerkesztő

TERÉK Anna (1984) költő, drámaíró, pszichológus

TERNOVÁ CZ Dániel (1992) doktorandusz

VÖLGYI Anna (1991) író, biológus